

Vlaanderen
is erfgoed

Onderzoeksrapport

Bouwkundige gehelen

Doelmatigheidsanalyse van het beschermingsinstrumentarium

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

COLOFON

TITEL

Bouwkundige gehelen.
Doelmatigheidsanalyse van het beschermingsinstrumentarium

REEKS

Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed nr. 128

AUTEURS

Jelle Lisson, met medewerking van Katrijn Depuydt en Veerle De Houwer

JAAR VAN UITGAVE

2019

Een uitgave van agentschap Onroerend Erfgoed Wetenschappelijke
instelling van de Vlaamse Overheid, Beleidsdomein Omgeving
Published by the Flanders Heritage Agency Scientific Institution of the
Flemish Government, policy area Environment

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Sonja Vanblaere

LEDEN KLANKBORDGROEP

Inge Appermont, Koen Himpe, Leen Meganck, Stefan Meijering en Dries
Van Den Broucke

OMSLAGILLUSTRATIE

Het begijnhof van St-Truiden (geo.onroerenderfgoed.be)
Copyright Onroerend Erfgoed

agentschap Onroerend Erfgoed

Havenlaan 88 bus 5

1000 Brussel

T +32 2 553 16 50

info@onroerenderfgoed.be

www.onroerenderfgoed.be

Dit werk is beschikbaar onder de Modellicentie Gratis Hergebruik v1.0.

This work is licensed under the Free Open Data Licence v.1.0.

Dit werk is beschikbaar onder een Creative Commons Naamsvermelding
4.0 Internationaal-licentie. Bezoek

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> om een kopie te zien van
de licentie.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution

4.0 International License. To view a copy of this license, visit

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

ISSN 1371-4678

D/2019/3241/264

BOUWKUNDIGE GEHELEN

Doelmatigheidsanalyse van het
beschermingsinstrumentarium

JELLE LISSON

MET MEDEWERKING VAN KATRIJN DEPUYDT EN VEERLE DE HOUWER

1	INLEIDING	5
1.1	DEFINITIES.....	7
1.2	METHODOLOGIE	8
2	TYPLOGISCHE TENDENSEN	13
2.1	COLLECTIEVE GEHELEN	14
2.2	STILISTISCHE GEHELEN.....	19
2.3	RUIMTELIJKE GEHELEN	28
2.4	STADS- OF DORPSKERNEN	33
2.5	CONCLUSIE.....	44
3	WETGEVENDE TENDENSEN.....	45
3.1	VOORGESCHIEDENIS.....	45
3.2	STROOMVERSNELLING IN DE JAREN 1970.....	49
3.3	POST 1976: NAAR EEN ALGEMEEN ONROEREND ERFGOEDDECREET.....	55
3.4	CONCLUSIE.....	60
4	CHRONOLOGISCHE TENDENSEN	61
4.1	1931-1976.....	62
4.2	1976-1994.....	65
4.3	1995-2014.....	69
4.4	CONCLUSIE.....	74
5	CASESTUDIES	76
5.1	BESCHERMDE BEGIJNHOVEN IN VLAANDEREN	76
5.2	OVERGANGSZONES BIJ BOUWKUNDIGE GEHELEN.....	83
5.3	HET STADSGEZICHT ZOTTEGEM.....	87
6	KNELPUNTEN	95
6.1	MONUMENTENCLUSTERS.....	95
6.2	MONUMENTEN VÓÓR 1976	97
6.3	LANDSCHAPPELIJKE WAARDE IN STADS- OF DORPSGEZICHT	97
6.4	SPECIFIEKE TOELATINGSPLICHTEN.....	98
6.5	NIET-VERGUNNINGSPLICHTIGE WERKEN IN STADS- OF DORPSGEZICHTEN	99
6.6	VOORWAARDEN ERFGOEDPREMIES.....	100
6.7	BEHEERSPLANNEN	101
6.8	BEKNOPT BESCHERMINGSDOSSIER.....	101
6.9	ONBETROUWBAAR CIJFERMATERIAAL	103
6.10	CONCLUSIE.....	104
7	BELEIDSAANBEVELINGEN.....	107
7.1	BESCHERMINGSDOSSIER EN -BESLUITEN AANVULLEN	107
7.2	NAAR EEN EENHEIDSTATUUT?.....	108
7.3	EEN AFWEGINGSKADER VOOR HET GEBRUIK VAN BESCHERMINGSTATUTEN.....	109
7.4	THEMATISCHE PAKKETTEN	110
8	ALGEMENE CONCLUSIE.....	115

INLEIDING

Een monument staat niet alleen. Zo luidde de slogan van het ‘Europese Jaar voor het Bouwkundig Erfgoed’ in 1975, een grootschalige, internationale denkoefening over het gebouwde verleden die uitmondde in de Verklaring van Amsterdam.¹ In deze visietekst werd er een lans gebroken voor burgerparticipatie, de interactie met de ruimtelijke ordening en de verruiming van het erfgoedbegrip naar grotere gehelen. In het bijzonder werd de opvatting geïstitutionaliseerd dat een monument niet geïsoleerd mocht worden uit zijn omgeving: onroerend erfgoed komt pas ten volle tot zijn recht indien de relatie met de bebouwde en onbebouwde omgeving mee in rekening wordt gebracht. De Vlaamse vertaling van deze inzichten was het ‘Monumentendecreet’ van 3 april 1976, met als meest in het oog springende beslissing de introductie van een nieuw beschermingsstatuut, als ‘stads- en dorpsgezicht’: een “groepering van één of meerdere monumenten en/of onroerende goederen met omgevende bestanddelen”.² De klemtoon in deze teksten lag bij het belang van het ensemble, van een verzameling van meerdere architecturale erfgoedobjecten.

Tegelijk staat de druk op de open ruimte al enkele jaren hoog op de politieke agenda. Zo wordt er nagedacht over structurele maatregelen om een oplossing te bieden voor de legendarisch chaotische ruimtelijke ordening in Vlaanderen. Met ‘kernversterking’ als codewoord is de verdichting van woonkernen één van die maatregelen: de open ruimte vrijwaren door renovaties te stimuleren, oude gebouwen op te splitsen in meerdere wooneenheden en nieuwbouw te concentreren in bestaande kernen. Deze voorstellen roepen echter ook vragen op voor de erfgoedzorg. Hoe valt verdichting immers te rijmen met bijvoorbeeld het vrijwaren van waardevolle open ruimte of de beperking van het aantal bouwlagen in beschermde erfgoedsites in deze woonkernen? De wisselwerking tussen uitgestrekte beschermingen en het woonbeleid in Vlaanderen is dus brandend actueel.

Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat het concept ‘bouwkundige gehelen’ vooruitgeschoven werd als één van de vier thematische pakketten van de ‘doelmatigheidsanalyse van het beschermingsinstrumentarium’. Minister Geert Bourgeois gaf in zijn Beleidsnota Onroerend Erfgoed 2014-2019 de opdracht om de vroegere beschermingen te evalueren en zo de efficiëntie van het bestaande beschermingsinstrumentarium te onderzoeken, met het oog op de optimale inzet ervan in

---

¹ S.N. (1976), *Europees jaar van het Bouwkundig Erfgoed*, 17, 4-5, 12-13, 16-17, 22-25 en 29-44.

² Decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten, *Belgisch Staatsblad*, 22/04/1976. In de ‘krachtlijnen van het beleid inzake monument, stads- en dorpsgezicht voorgebracht in de cultuurraad voor de nederlandse cultuurgemeenschap op 24 februari 1976, stelt de minister van Nederlandse cultuur expliciet dat ‘men vandaag gelukkig ook in ons land heeft ingezien dat een monument niet alleen staat’, maar dat het ‘een groot deel van zijn esthetische waarde put uit de omgeving waarin het staat en de gebouwen die het omringen’: LAGROU E. et al. 1978: *Facetten van het Bouwkundig Erfgoed 1: Stadsgezichten (Diest, Halle, Kortrijk, Veurne)*, Cultuurbezit in Vlaanderen I, Brussel, Gent.

de toekomst. Sinds de wet van 7 augustus 1931 op het behoud van monumenten en landschappen bestaat de mogelijkheid om onroerend erfgoed wettelijk te beschermen en op die manier beter te bewaren voor de volgende generaties. Gedurende de voorbije 85 jaar was het beschermingsinstrumentarium echter sterk onderhevig aan veranderingen van het wetgevende kader, de beleidscontext, de administratieve structuren, het erfgoedbegrip of de waarderingspraktijk. Aangezien de effectiviteit van de beschermingspraktijk tot nader orde echter nog niet systematisch onderzocht werd, drong een grondige analyse zich op: wat waren de doelstellingen van een bescherming? Hoe zijn die doelstellingen de voorbije decennia geëvolueerd? In welke mate werden die doelstelling gerealiseerd?

De algemene geschiedenis van het beschermingsbeleid, de bevoegde instanties, het regelgevende kader en de waarderingspraktijk in België en Vlaanderen sinds de negentiende eeuw werd ondertussen in kaart gebracht in de eerste fase van het onderzoek.³ In dit rapport zetten we de volgende stap, namelijk de studie van het thematische deelpakket 'bouwkundige gehelen'. Zo zoeken we een antwoord op de volgende vragen:

- Hoe werden 'bouwkundige gehelen' in de voorbije honderdvijftig jaar gevat door de regelgeving in België en Vlaanderen?
- Welke impact had de evolutie van de regelgeving op de samenstelling, afbakening en rechtsgevolgen van beschermde bouwkundige gehelen?
- Wat betekent deze evolutie voor het hedendaags beheer van onroerend erfgoed?
- Hoe kunnen bouwkundige gehelen het best beschermd worden?

---

³ De Clercq L, red. et al. 2016: *Onderzoeksrapport – Doelmatigheidsanalyse fase 1: de geschiedenis van het beschermen 1931 – 2016*, Brussel.

1.1 DEFINITIES

De huidige regelgeving onderscheidt vijf beschermingsstatuten: monument, cultuurhistorisch landschap, stads- of dorpsgezicht, overgangszone of archeologische sites. In dit onderzoek vertrekken we echter niet van het juridische statuut van de beschermde erfgoedrelicten, maar maken we gebruik van een onderverdeling die vertrekt vanuit het ruimtelijke voorkomen in plaats van de juridische toestand van beschermd bouwkundig erfgoed.

- Bouwkundig relict
= een individueel onroerend goed van bouwkundige aard dat op zichzelf staat, zoals een kerk, brouwerij, station, woonhuis of afspanning, maar ook kleinere elementen zoals een kruis, schandpaal, pomp of muurschildering
- Typologische site
= Een site met een eenduidige typologie: één erfgoedrelict staat centraal (bijvoorbeeld een hoeve, abdijkerk of kasteel), terwijl de overige elementen functioneel afhankelijk zijn van en ondergeschikt zijn aan dat centrale erfgoedrelict (zoals een schuur of het landbouwareaal bij de hoeve, een poortgebouw, een slaapzaal of een rondgang bij de abdij, een serre of een park bij een kasteeldomein)
- Bouwkundig geheel
= een cluster van twee of meer gelijkwaardige onroerende goederen met een overheersend bouwkundig karakter, eventueel met bijgebouwen en omgevende bestanddelen, bijvoorbeeld koeren, tuinen, parken, beplantingen, omheiningen, waterlopen, bruggen, muren, wegen, straten of pleinen

Erfgoedsites met uitsluitend landschappelijke en archeologische waarde behoren niet tot de kern van het onderzoek, omdat ze overwegend bestaan uit open ruimte. Ook typologische sites vallen buiten de scope van het onderzoek. Het voornaamste verschil tussen een bouwkundig geheel en de typologische site is de aard van de relatie tussen de onroerende goederen. Bij een bouwkundig geheel is die relatie min of meer horizontaal: de deelgebouwen horen samen zonder één duidelijk centraal punt, zoals de woningen van een begijnhof of de aaneengesloten gevels van een huizenrij. Bij een typologische site is de onderlinge relatie verticaal: één gebouw definieert de site. Zonder molen was er bijvoorbeeld nooit een molinotoop geweest, zonder fabriek geen directeurswoning, zonder kasteel geen kasteeldomein. Dit onderzoek gaat dus uitdrukkelijk níét over beschermingen van één kerngebouw met zijn omgeving.

1.2 METHODOLOGIE

In de onroerenderfgoedregelgeving is geen sprake van de term ‘bouwkundig geheel’. Er bestaat met andere woorden niet één wettelijk statuut op basis waarvan alle bouwkundige gehelen beschermd (zouden moeten) zijn. Daardoor is het een complexe operatie ze te filteren uit de meer dan 14.000 beschermingen in Vlaanderen: onroerend erfgoed dat beantwoordt aan onze definitie van een ‘bouwkundig geheel’ is soms beschermd als stads- of dorpsgezicht, soms als cultuurhistorisch landschap, soms als monument. Om zoveel mogelijk bouwkundige gehelen te detecteren, moeten we ons net dus zo breed mogelijk uitwerpen.

Ten eerste hebben we alle beschermde stads- of dorpsgezichten en cultuurhistorische landschappen gescreend.⁴ De bescherming als stads- of dorpsgezicht kwam tot stand in de periode dat de aandacht voor grotere gehelen toenam, het is dus aannemelijk dat deze categorie het meest bouwkundige gehelen bevat. Vooraleer er sprake was van stads- of dorpsgezichten, was een ‘landschap’ het voornaamste instrument om een gebied van enige omvang te beschermen. Het vermoeden was dus dat ook hier bouwkundige gehelen te vinden zouden zijn.

Ten tweede hebben we alle monumenten met twee of meer adrespunten onderzocht. De aanwezigheid van meer dan één adrespunt kan immers aangeven dat het gaat om een combinatie van meerdere individuele bouwkundige erfgoedrelicten, en dus om een ‘bouwkundig geheel’. Een nadeel van de keuze voor adrespunten is dat sommige monumenten over het hoofd gezien worden, bijvoorbeeld wanneer de inventarisdatabank geen huisnummers vermeldt.⁵

Ten slotte hebben we monumentenclusters onder de loep genomen. Dat zijn bouwkundige gehelen waarvan de onderdelen afzonderlijk beschermd werden als monument. Het verschil met de voorgaande categorieën is dat monumentenclusters vanuit wettelijk oogpunt combinaties zijn van individuele erfgoedrelicten. Er is met andere woorden geen sprake van één beschermde afbakening die het volledige bouwkundige geheel omvat. Omdat er geen directe juridische basis is om beschouwd te worden als bouwkundig geheel, gelden voor deze monumentenclusters extra criteria. Deze clusters kunnen worden opgespoord door via GIS-technieken een tabel te genereren van monumenten die zich op een minder dan twintig meter afstand van een ander monument bevinden.

---

⁴ Een deel van het voorbereidende werk werd uitgevoerd door het architectenbureau Erfgoed&Visie, onder begeleiding van Veerle De Houwer.

⁵ Het Groot Begijnhof van Leuven (ID 14994) zat zo bijvoorbeeld niet in de origineel gegenereerde lijst, omdat als straat enkel ‘Groot Begijnhof’ wordt vermeld, zonder huisnummers.

In deze tabel kunnen we vervolgens handmatig op zoek gaan naar erfgoedrelicten die bij elkaar horen omdat ze voldoen aan vier criteria:

- De monumenten moeten op hetzelfde tijdstip beschermd zijn, dus in **hetzelfde beschermingsbesluit**;
- ze moeten een **gelijkaardige ontwikkelingsfase** hebben (dezelfde ontwerper of opdrachtgever, een homogene bouwstijl, of gebouwd in dezelfde periode);
- ze moeten **aaneengesloten** zijn (hoogstens onderbroken door een straat);
- het moet gaan om een cluster van **minstens vier monumenten**.⁶

Het blijft mogelijk dat niet álle bouwkundige gehelen via deze onderzoeksmethode boven water zijn gekomen. Bijvoorbeeld de bescherming als monument van een reeks gevels die slechts één adrespunt hebben, is in het vooronderzoek niet gedetecteerd (denk aan kleine arbeiderswoningen die ondertussen zijn samengevoegd tot één woning). Een gelijkaardige mogelijkheid: een monumentencluster die op het moment van bescherming werd gepercipieerd als een geheel, maar waarbij de afbakeningen van de monumenten niet op elkaar aansluiten (bijvoorbeeld een homogene straatwand waarvan enkele gevels op het moment van bescherming al gesloopt waren en dus niet beschermd werden). Deze mogelijke missers zijn echter geen onoverkomelijk probleem. Zelfs wanneer een aantal bouwkundige gehelen ontbreken, dan nog beschikken we over voldoende data om de voornaamste patronen in kaart te brengen.

Kort samengevat: in het vooronderzoek doorzochten we de volgende lijsten:

- alle beschermde stads- of dorpsgezichten (1565)
- alle beschermde cultuurhistorische landschappen (680)
- alle individueel beschermde monumenten met twee of meer adrespunten (1169)
- alle individueel beschermde monumenten die zich op minder dan twintig meter van een ander beschermd monument bevinden, met andere woorden de monumentenclusters (2520)

Het resultaat van deze denkoefening is een Excel-tabel met 1401 beschermingen waarvan de betrokken erfgoedrelicten beantwoorden aan de definitie van een 'bouwkundig geheel':

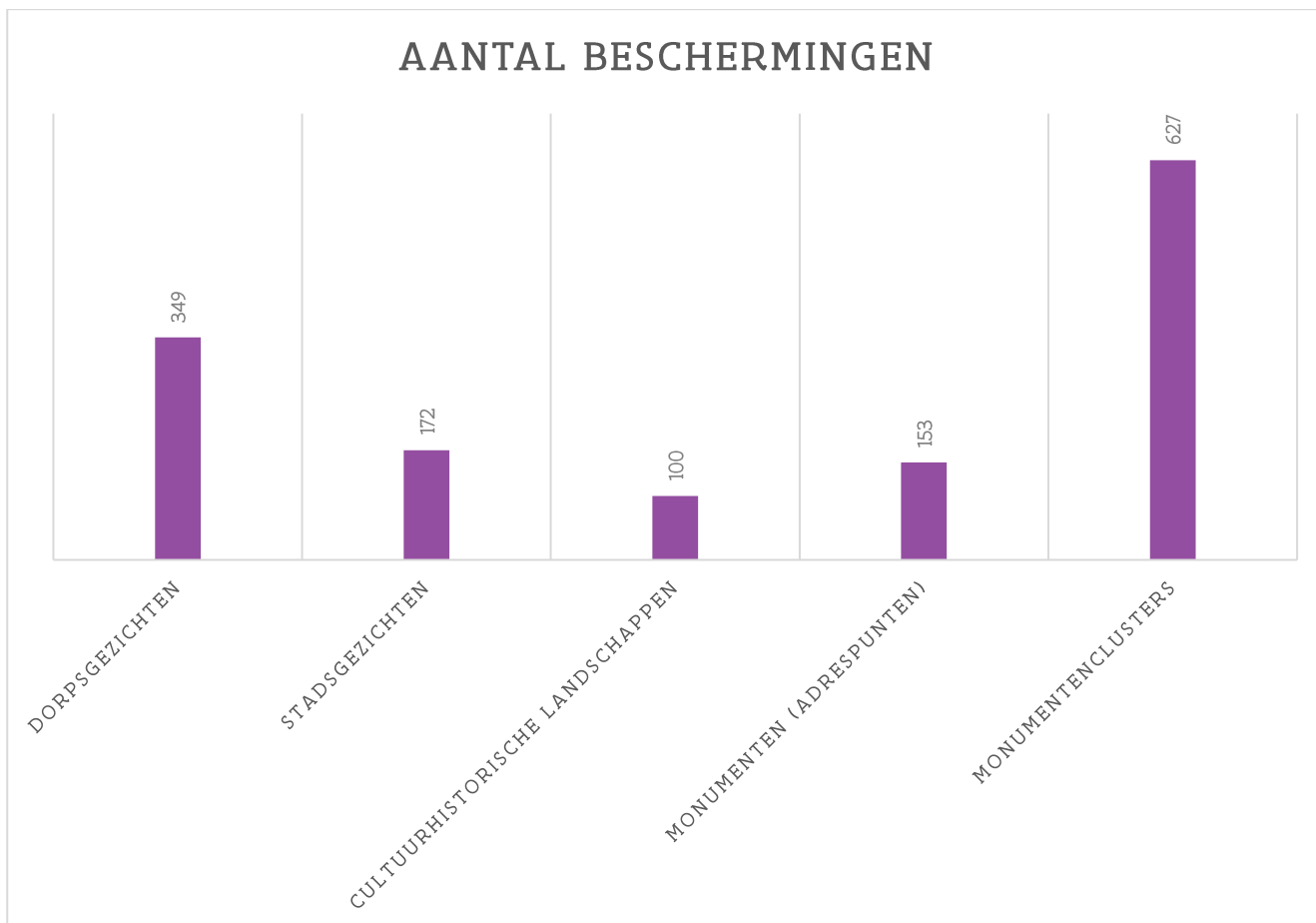
- 349 dorpsgezichten
- 172 stadsgezichten

---

⁶ Wetenschappelijk gezien is deze keuze arbitrair. Wanneer we ook clusters met drie of twee monumenten screenen, dan zouden we echter een lijst met meer dan 10.000 monumenten moeten doorploegen. Uit een steekproef van 400 monumenten bleek bovendien dat geen enkele van de clusters van twee of drie monumenten voldeed aan de overige criteria. Om redenen van efficiëntie leggen we de lat dus op vier, er rekening mee houdend dat we daardoor misschien een of enkele beschermingen over het hoofd zien die strikt genomen beantwoorden aan de definitie van een 'bouwkundig geheel'.

- 100 cultuurhistorische landschappen
- 153 monumenten
- 627 monumenten die samen 36 monumentenclusters vormen

Opgeliet, deze cijfers geven het *aantal beschermingen van bouwkundige gehelen* weer. Met andere woorden: elke keer dat er een juridisch statuut werd gegeven aan een groep erfgoedrelicten die beantwoordde aan de definitie van een ‘bouwkundig geheel’. Dit is echter niet hetzelfde als het *werkelijke aantal bouwkundige gehelen*, aangezien de afbakeningen van beschermingen elkaar soms volledig of gedeeltelijk overlappen. Eenzelfde bouwkundig geheel kan bijvoorbeeld eerst als cultuurhistorisch landschap en daarna als monument beschermd zijn, al dan niet met dezelfde afbakening, of eerst als cultuurhistorisch landschap en daarna in een meer uitgebreide versie als dorpsgezicht. Nadat we deze overlappings eruit hebben gefilterd, tellen we **een totaal van 685 bouwkundige gehelen**, dus ongeacht de manier waarop en het aantal keer dat ze beschermd zijn.⁷

⁷ Ter illustratie: de stadskern van Zoutleeuw werd in 1973 beschermd als cultuurhistorisch landschap (ID 1795), de afbakening beperkt tot de Grote Markt en de aangrenzende gebouwen. In 1994 werd een veel uitgebreidter

Het beschermd onroerend erfgoed in Vlaanderen kan onderverdeeld worden aan de hand van honderden typologieën, van de meest majestueuze kathedralen tot de kleinste cultusplaatsen, van statige kastelen tot sobere arbeiderswoningen, van belforten en bruggen tot badhuizen en beerputten. Om het onderzoek overzichtelijk te houden, werden alle beschermingen in de eerste fase van het onderzoek ondergebracht in een beperkt aantal overkoepelende ‘kernsites’. Deze categorieën werden toegekend aan alle gescreende beschermingen op basis van de omschrijving in de aanduidingsfiche en het beschermingsbesluit. Zo onderscheiden we de volgende ‘kernsites’:

- Religieuze gebouwen (kerk, kapel)
- Religieuze sites (begraafplaats, bedevaartsoord, abdij, klooster)
- Semi-religieuze sites (begijnhof, godshuis)
- Publieke architectuur (militair gebouw, gemeentehuis, gevangenis, hospitaal, school, station, vrijetijdsarchitectuur)
- Hoeves
- Kasteelsites (kasteelgebouw, kasteelpark of -tuin)
- Individuele huizen (landhuis, pastorie, stadswoning, afspanning)
- Stedenbouwkundige elementen (plein, straat, straatwand, bouwblok, wijk)
- Woonkernen (dorp, dorpskern, stadskern)
- Industriële sites (fabriek, windmolen, watermolen)
- Varia (motte, omwalling, reclameschildering, archeologische site, tumulus)

Deze onderverdeling in kernsites bleek uiteindelijk echter onvoldoende betrouwbaar als onderzoeksmethode, omdat de keuze voor het ‘centrale relict’ in beschermingsbesluiten vaak arbitrair is. Ter illustratie: een kerk en een pastorie werden regelmatig samen beschermd als stads- of dorpsgezicht. Vaak koos men in het beschermingsbesluit een omschrijving genre ‘kerk met omgeving’, maar soms werd de bescherming ook vernoemd naar de pastorie. Daarnaast heeft de omschrijving ‘kerk met omgeving’ ook vaak betrekking op een kerk met het omliggende plein en de aangrenzende bebouwing. In principe vallen dus ook dorpskernen onder deze noemer. In de tweede fase van het onderzoek hebben we deze kernsites daarom gefilterd. Concreet werd elke bescherming gescreend en werden er nieuwe labels toegekend in een nieuwe kolom, op basis van de werkelijke situatie in plaats van de omschrijving in het beschermingsbesluit of de aanduidingsfiche. Concreet: een ‘kerk met omgeving’ werd in de categorie ‘woonkernen’ geplaatst indien bijvoorbeeld ook een plein en de

---

gebied opnieuw beschermd, dit keer als stadsgezicht (ID 1749). We beschouwen beide beschermingen echter als een deel van hetzelfde bouwkundig geheel.

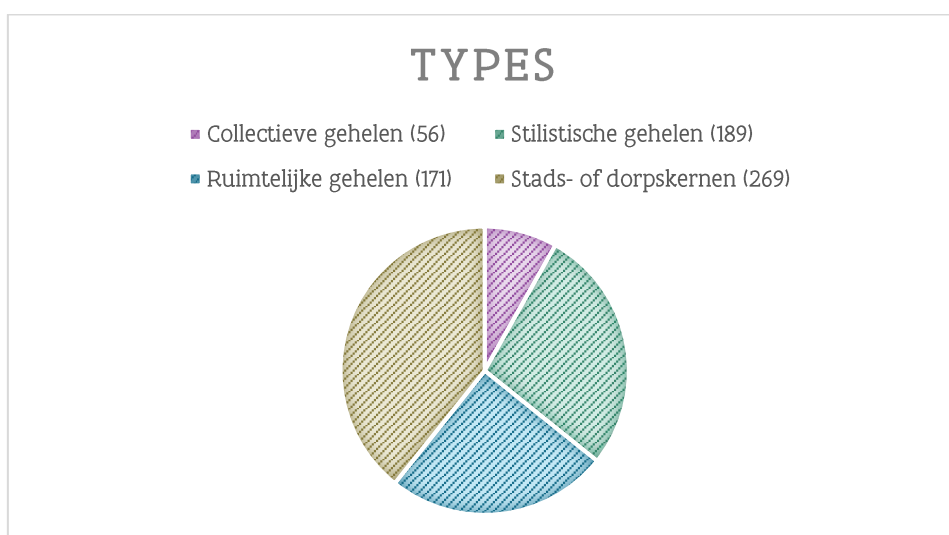
aanpalende bebouwing deel uitmaakte van de bescherming. Deze categorieën komen uitgebreid aan bod in het volgende hoofdstuk.

Ten slotte hebben we geprobeerd om verschillen op te sporen die voortkomen uit de decennialang provinciaal georganiseerde werking van de erfgoedzorg in België en Vlaanderen. Hoewel er inderdaad indicaties zijn van provinciale verschillen in de manier waarop bouwkundige gehelen beschermd werden, zijn die verschillen te klein om er verregaande conclusies aan te koppelen. Het is dus onmogelijk om de impact van de provinciaal georganiseerde werking in kaart te brengen op basis van een onderzoek van bouwkundige gehelen alleen.

2 TYPOLOGISCHE TENDENSEN

In de inleiding hebben we een bouwkundig geheel gedefinieerd als volgt: “een cluster van meerdere, min of meer gelijkwaardige onroerende goederen met een overheersend bouwkundig karakter, eventueel met bijgebouwen en omgevende bestanddelen, bijvoorbeeld koeren, tuinen, parken, beplantingen, omheiningen, waterlopen, bruggen, muren, wegen, straten of pleinen.” We hebben echter ook geprobeerd om deze bouwkundige gehelen verder op te splitsen in kleinere, samenhangende groepen. We onderzochten met andere woorden of het mogelijk is om logische categorieën te vormen van erfgoedrelicten met gelijkaardige kenmerken (bijvoorbeeld dezelfde samenstelling, dezelfde grootte, hetzelfde uitzicht). Zo een opsplitsing is relevant, omdat we dan ook zouden kunnen nagaan of er een correlatie bestaat tussen een bepaalde categorie erfgoed en een specifiek beschermingsinstrument. Met andere woorden: werd regelmatig hetzelfde instrument gebruikt om gelijkaardige erfgoedrelicten te beschermen? Een cruciale nuance is dat we deze categorieën níét op voorhand hebben bedacht, om individuele erfgoedrelicten vervolgens kunstmatig in een van de groepen onder te brengen. De categorieën zijn gaandeweg tot stand gekomen en geoptimaliseerd, terwijl de beschermde bouwkundige gehelen stuk voor stuk bekeken werden. In dit hoofdstuk kiezen we voor een exemplarische in plaats van een exhaustieve voorstelling van de onderzoeksresultaten. Het is dus niet de bedoeling om elk bouwkundig geheel in dit rapport aan bod te laten komen. In de plaats geven we algemene cijfers en tendensen, die we per categorie illustreren aan de hand van enkele representatieve voorbeelden.⁸ Zo onderscheiden we:

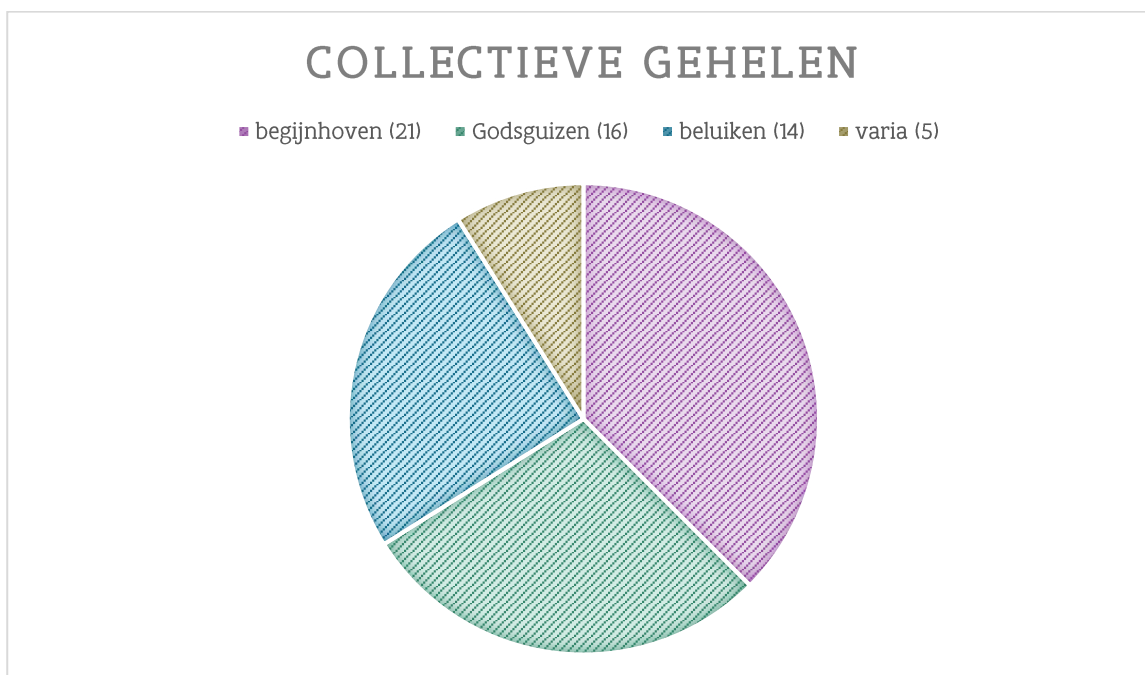
---

⁸ Wanneer verwezen wordt naar een specifieke bescherming van een bouwkundig geheel, dan doen we dat op basis van het ID van het aanduidingsobject in de Inventaris databank. Omdat ‘monumentenclusters’ uit meerdere beschermingen bestaan en dus meerdere ID’s hebben, kiezen we ervoor om plaats te besparen door slechts één van de ID’s in kwestie te vermelden.

2.1 COLLECTIEVE GEHELEN

“Collectieve gehelen” zijn bouwkundige gehelen die in de eerste plaats een woonfunctie hebben, met een typerende ruimtelijke inplanting: ze hebben gemeenschappelijk dat het gaat om combinaties van zelfstandige, kleinschalige en gelijkaardige wooneenheden rond een binnenplein- of tuin, doorgaans met een aantal gemeenschappelijke delen (zoals een kerk of sanitaire voorzieningen). Ze zijn doorgaans het resultaat van een groeiproces dat decennia of zelfs eeuwen kan duren. 56 van de 685 bouwkundige gehelen zijn collectieve gehelen. Daaronder tellen we 21 begijnhoven, 16 godshuizen en 14 beluiken. De overige 5 hebben een afwijkende kernsite.

Begijnhoven waren de woonplaats van religieuze vrouwengemeenschappen. Typerende bouwkundige elementen van een begijnhof zijn bijvoorbeeld een plein, een pomp, werkruimtes, een infirmerie, bruggen of omheiningmuren. Meestal was er een kerk aanwezig op het domein zelf, maar soms bevond het begijnhof zich ook in de buurt van een bestaande kerk. Een begijnhof wordt echter in de eerste plaats gekenmerkt door de kleine, vaak gelijkaardige woningen waar de begijnen afzonderlijk woonden. Het verschil met een typologische site zoals een klooster of abdij is dus dat het gemeenschapsleven op het begijnhof beperkt was, en dat vertaalde zich in de ruimtelijke organisatie: waar monniken of nonnen het merendeel van de ruimtes deelden, wordt het uitzicht van het begijnhof bepaald door aparte woonhuizen. De gebouwen werden niet noodzakelijk gelijktijdig gebouwd, in

Godshuizen waren een vorm van liefdadigheid. Zo werd onderdak geboden aan bijvoorbeeld armen, zieken, bejaarden of reizigers. De traditionele inrichting van een godshuis bestond uit kleine, vaak eenlagige woningen, gegroepeerd rond een binnenplaats met pomp en eventueel een kleine kapel. De binnenplaats was slechts toegankelijk via een smalle gang die uitgaf op de straat en afgesloten kon worden met een poort.

- Het Godshuis Sint-Barbara te Antwerpen (ID 6190) dateert uit de vijftiende en zestiende eeuw, bestaat uit een rechthoekig grasplein met 8 homogene huisjes van één bouwlaag (4 aan de noordzijde, 4 aan de oostzijde) en een kleine kapel aan de zuidzijde.
- De godshuizen 'Sint-Joachim en Anna' en 'Sint-Barbara en Beatrix' te Lier (ID 7676) zijn een voorbeeld van een relatief groot godshuis. Het werd in verschillende fases opgericht tussen de zestiende en negentiende eeuw: een binnentuin met bomen, bloemenperkjes en een Lourdesgrot, omgeven door 45 homogene eenkamerhuisjes in een U-vorm. Aan de oostzijde wijkt de bebouwing af (een kapel, twee toegangspoorten en drie burgerhuizen van twee bouwlagen)

Godshuizen, Lier, ID 7676 (Inventaris.onroerendergoed.be)

Beluiken ontstonden in de negentiende en twintigste eeuw om arbeiders goedkoop te huisvesten in de buurt van de fabriek waar ze tewerkgesteld waren, voornamelijk in grote industriesteden als Antwerpen en Gent. Ze bestonden uit een centrale steeg of plein omgeven door kleine

2.2 STILISTISCHE GEHELEN

“Stilistische gehelen” zijn bouwkundige gehelen met een overeenkomstige vormtaal. Daarbij onderscheiden we drie categorieën. Ofwel heeft het geheel dezelfde architect(en) en/of opdrachtgever(s). In dat geval werden de gebouwen haast altijd in dezelfde stijl en in een korte tijdspanne opgericht. Ofwel zijn de architect en/of opdrachtgever onbekend, maar werden de gevels (grotendeels) in dezelfde stijl gebouwd en vormen dus een homogeen geheel. Ofwel weten we enkel dat de gebouwen in dezelfde periode tot stand zijn gekomen, met enkele overeenkomstige stijlkenmerken. Bijkomende voorwaarde is dat de meerderheid van de gevels met erfgoedwaarde bewaard bleef. Een straat waarin slechts sporadisch een gevel beschermd is, beschouwen we tout court niet als een bouwkundig geheel. 189 van de 685 bouwkundige gehelen zijn stilistische gehelen. Daaronder tellen we 53 beschermde straatwanden, 61 gedeeltelijke straatwanden, 18 straten, 12 pleinwanden, 6 bouwblokken, 15 wijken en 24 vrijstaande woningen.

‘Gedeeltelijke straatwanden’ zijn gehelen van twee tot vier aaneengesloten gevels of gebouwen langs één zijde van een straat, die deel uitmaken van een grotere gevelrij.

- Een hoekcomplex en twee aangrenzende burgerhuizen te Gent (ID 11201) werden ontworpen door architect Prosper Buyck en gebouwd in 1909. Het geheel werd beschermd als stadsgezicht in 1979.
- Drie classicistische herenhuizen te Leuven (ID 1565) dateren uit het tweede deel van de achttiende eeuw, met kernen uit de zestiende of zeventiende eeuw. Ze werden samen met hun tuinen beschermd als stadsgezicht in 1981, maar in hetzelfde besluit werden de gebouwen ook beschermd als drie afzonderlijke monumenten.
- Twee identieke burgerhuizen met winkelpuien te Gent (ID 10855) werden in 1481 gebouwd in renaissancestijl. Het geheel werd beschermd als één monument in 1993, maar de huizen vallen ook binnen de afbakening van het stadsgezicht ‘Sint-Veerleplein en omgeving’ dat beschermd werd in hetzelfde besluit

*Gedeeltelijke straatwand, Leuven,
ID 1565
(Inventaris.onroerendergoed.be)*

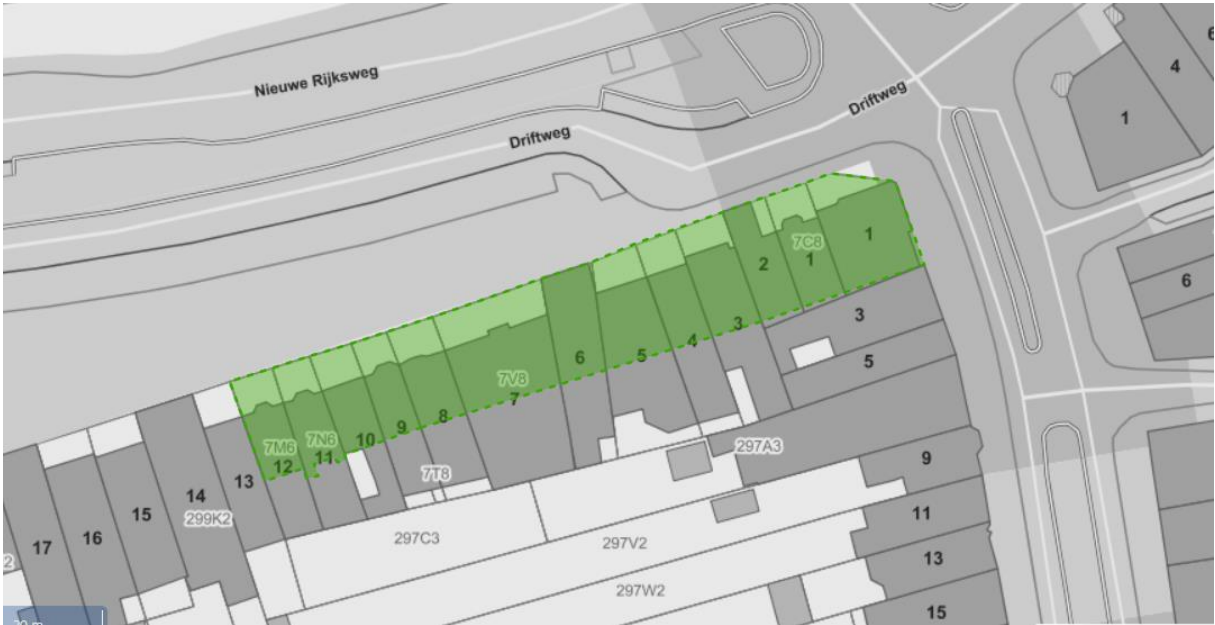
‘Straatwanden’ zijn gehelen van meer dan vijf aaneengesloten gevels of gebouwen langs één zijde van een straat.¹⁰

- Een ensemble te Menen (ID 13980) bestaat uit zes homogene enkelhuizen. De huizen werden ontworpen door de Meense architect Callebert-Blancke en gebouwd in 1888. Het geheel werd beschermd als één monument in 2005.
- Een ensemble te Gent (ID 8913) omvat een reeks statige burgerhuizen die omstreeks het midden van de negentiende eeuw werden opgetrokken in neoclassicistische stijl. Een aantal huizen werden ontworpen door de architect A. Goetgeluck, maar niet allemaal. Het geheel werd beschermd als stadsgezicht in 1988 (inclusief enkele gevels in aangrenzende straten), maar in hetzelfde besluit werden de woningen in de huizenrij ook beschermd als afzonderlijke monumenten.
- Een ensemble van vakantie-architectuur te De Haan (ID 11836) telt een vijftiental vakantiewoningen gebouwd in de periode 1900-1930. Enkele woningen leunen aan bij de cottigestijl en werden gebouwd in de jaren 1920, de rest zijn meer modernistische woningen uit de jaren 1930. Deze woningen getuigen van het elitaire kusttoerisme voor de Tweede Wereldoorlog. Het geheel werd beschermd als stadsgezicht in 2003.
- Een ensemble eclectische burgerhuizen te Dendermonde (ID 8116) werd aangelegd in een regionalistische wederopbouwstijl volgens plannen van stadsarchitecten Fernand De Ruddere en Alexis Sterck. De bebouwing werd grotendeels gerealiseerd door De Ruddere in de periode 1930-1940. Elk van de meer dan 25 gebouwen werd beschermd als afzonderlijk monument in 2003 (monumentencluster). De motivering behandelt al deze huizen evenwel samen, als één geheel. Opvallend is dat ook de aangrenzende Koningin Astridlaan werd beschermd als een afzonderlijk monument.
- Een rij burgerhuizen te Wetteren (ID 7587) werd ontworpen door verschillende architecten in verschillende stijlen (neoclassicistisch, eclectisch, art nouveau), in de periode 1905-1906, in opdracht van gegoede burgers. Elk huis werd afzonderlijk beschermd als monument in 2005 (monumentencluster).

---

¹⁰ Opgelet: het verschil tussen ‘meer dan’ of ‘minder dan’ vijf gevels heeft géén wetenschappelijke waarde. Het onderscheid tussen ‘straatwanden’ en ‘gedeeltelijke straatwanden’ geeft slechts een indicatie van de grootte van het bouwkundig geheel.

Stratwand, De Haan, ID 11836 (Inventaris.onroendergoed.be)

Stratwand, De Haan, ID 11836, foto door Els Jacobs, 14-04-2016

‘Straten’ zijn gehelen van aaneengesloten gevels of gebouwen langs beide zijden van één straat. In sommige gevallen blijft de bescherming niet beperkt tot één straat, maar worden ook nog andere gebouwen meegenomen, zoals een aangrenzend hoekhuis, een paar gevels of zelfs een straatwand.

- Beide gevelwanden van de De Marbaixstraat in Antwerpen (ID 7375) werden in opdracht van de Antwerpse burgerij gebouwd volgens de principes van de art nouveau. Het merendeel van de huizen werd ontworpen door de Antwerpse architect Jacques De Weerdts tussen 1909 en 1912. Het geheel, inclusief de straat zelf, werd beschermd als stadsgezicht in 2003.
- Beide gevelwanden van (een deel van) de Ridderstraat te Brugge (ID 11754) bestaan uit (laat)classicistische herenhuizen (vaak met koetshuis). De huizen werden opgericht in de tweede helft van de achttiende eeuw, met aanpassingen in de negentiende eeuw. Elk huis werd afzonderlijk beschermd als monument, exclusief de straat zelf (monumentencluster).
- De Leo Dartelaan te Leuven (ID 787) bestaat uit eclectische burgerwoningen, gebouwd na de Tweede Wereldoorlog, waarvan het merendeel aaneengesloten maar ook enkele deels vrijstaande woningen met typerende voortuinen. Het geheel werd in 2013 beschermd als stadsgezicht. Tot dezelfde beschermde afbakening behoort echter ook een deel van de gevelwand van de Erasme Ruelensvest, een homogeen geheel van herenhuizen in diverse eclectische neostijlen.
- De James Ensorgalerij te Oostende (ID 14253) is een interessante variant van een straat, aangezien het geheel overdekt is en de aangrenzende bebouwing initieel geen woonfunctie had. De homogene galerij werd gebouwd omstreeks 1891 met winkels en een hotel, en werd in 1928 doorgetrokken in een gelijkaardige stijl. De gevels werden in de twintigste eeuw nog regelmatig aangepast. Het geheel werd beschermd als één monument in 2002.

Straat, Antwerpen, ID 7375 (Inventaris.onroerendergoed.be)

‘Pleinwanden’ zijn gehelen van aaneengesloten gevels of gebouwen rond een onbebouwde (maar wel verharde of beplante) open ruimte.

- Het Henri Verstappenplein te Diest (ID 371) omvat enerzijds de nog oorspronkelijke bebouwing van bescheiden rijwoningen uit het tweede kwart van de negentiende eeuw, anderzijds een reeks als één geheel ontworpen herenhuizen in empirestijl, eveneens uit deze periode. Het plein ontstond in 1820, nadat een private tuin door het stadsbestuur werd verworven en meteen werd verkaveld, bebouwd, gekasseid en met bomen beplant. Het plein en een deel van de bebouwing werd in 2003 beschermd als stadsgezicht, samen met de oudere Graanmarkt, waar het Verstappenplein bij aansluit. De herenhuizen bij het plein werden echter beschermd als afzonderlijke monumenten en maken geen deel uit van het stadsgezicht.
- De zuidwestzijde van het Keizersplein te Aalst (ID 8946) bestaat uit een groot aantal burgerwoningen en herenhuizen uit de negentiende eeuw, hoofdzakelijk in (neo)classicistische en empirestijl. Het geheel (plein, de bebouwing aan de zuidwestzijde en een deel van noordzijde) werd beschermd als stadsgezicht in 2000. Vier burgerhuizen werden beschermd als één monument in 1997, daarnaast werden nog een tiental woningen beschermd als afzonderlijke monumenten op uiteenlopende tijdstippen.
- De bebouwing grenzend aan het stationsplein van Tienen (ID 354) bleef op één pand na ongewijzigd en bestaat uit hotels en cafés in neoclassicistische en eclectische stijl, tot stand gekomen in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het geheel werd beschermd als stadsgezicht in 2013.

Plein, Tienen, ID 354 (Inventaris.onroerendergoed.be)

Bouwblokken zijn gehelen van aaneengesloten percelen, die begrensd zijn door meerdere straten of andere gebouwen die geen expliciete erfgoedwaarde hebben.

- 6 modernistische stadswoningen te Antwerpen (ID 6904) werden ontworpen door Eduard Van Steenberghe in 1932 in de nieuwe zakelijkheid. Hoewel het bouwblok door de KCML expliciet werd omschreven als een totaalconcept, werd elke woning beschermd als een afzonderlijk monument in 1988 (monumentencluster).
- Twee rijen van 4 burgerhuizen en 5 winkelpanden te Oostende (ID 14188) bevinden zich niet in dezelfde straat, maar de achterzijdes van de percelen grenzen aan elkaar. Het bouwblok werd ontworpen door de Oostendse architecten Charles Pil en gebouwd in de periode 1902-1906 in een eclectische stijl met art-nouveau-invloeden. Het geheel werd beschermd als één monument in 2001.

Bouwblok, Oostende, ID 14188 (Inventaris.onroerendergoed.be)

Helft van bouwblok, Oostende, ID 14188 foto door Pieter Santy, 01-01-2004

Wijken zijn gehelen van meerdere pleinen en straten met aangrenzende bebouwing en tussenliggende percelen. Ondanks de relatief grote oppervlakte, vormen ook sommige wijken een stilistisch geheel.

- De Dumontwijk te De Panne (ID 11345) ontstond omstreeks 1892 en werd in 1902-1904 ontworpen door de Brusselse architect Albert Dumont en zijn zoon Alexis. Het geheel volgt één plan, ondanks de stilistische verschillen als gevolg van de aanpassingen in de eerste helft van de twintigste eeuw. Het geheel werd beschermd als stadsgezicht in 2008. Daarnaast bevat het een vijftal afzonderlijke monumenten en een stilistisch geheel van een tiental burgerhuizen in cottagestijl, beschermd in 1995 als één monument (ID 11341).
- De Fernand Hanuswijk te Lokeren (ID 10041) werd in de periode 1920-1930 aangelegd in traditionele stijl naar ontwerp van Henri Jacquelin en Geo Verbanck, in opdracht van de eigenaar van de nabijgelegen textielfabriek. Het geheel werd beschermd als stadsgezicht in 1995.
- Een speciale variant zijn tuinwijken, een vorm van ruimtelijke planning die na de Eerste Wereldoorlog ingang vond als reactie op de krappe en verarmde beluiken. In tuinwijken lag de nadruk op openbare ruimtes en groenaanleg. De Unitas tuinwijk te Antwerpen (ID 6387) werd gebouwd naar ontwerp van architect E. van Steenberghe in de jaren 1920 en bestaat uit een tweehonderdtal woningen met ommuurde of omhaagde voortuintjes langs brede buitenstraten en smalle binnenstraten. Deze woningen zijn niet identiek, maar er zijn wel vier groepen van relatief homogene huizen te onderscheiden. Het geheel werd beschermd als stadsgezicht in 1982, met twee uitbreidingen in 2002 (twee kleine stadsgezichten).

Wijk, Lokeren, ID 10041 (Inventaris.onroerendergoed.be)

Ten slotte zijn er nog gehelen van vrijstaande gebouwen. Deze gehelen bevinden zich vooral buiten de centra, in landelijke gemeenten en in stedelijke buitenwijken. De meest voorkomende beschermingen van dit type zijn villa's en landhuizen, die doorgaans dienst deden als buitenverblijven. Ook de (voor)tuinen maken vaak deel uit van de beschermingen.

- Een ensemble te Erps-Kwerps (ID 114) telt 13 eclectische villa's en een dorpswoning die op één uitzondering na in de periode 1875-1925 werden opgetrokken als of omgevormd tot buitenverblijf van de lokale burgerij, met uitgestrekte tuinen. Het geheel werd beschermd als dorpsgezicht in 2013.
- Vier landhuizen te Bouchout (ID 5587) werden omstreeks 1900 gebouwd, waarvan één in neo-Lodewijk-XVI-stijl en de overige drie in neoclassicistische stijl. Het geheel werd beschermd als dorpsgezicht in 1993.
- Een aantal ruimtelijke gehelen sluiten aan bij dit type, maar de functie van de gebouwen verschilt, zoals bijvoorbeeld twee voormalige onderwijzerswoningen te Dilsen-Stokkem (ID 2171). Stilistisch zijn de gebouwen identiek, opgetrokken in 1882 in eclectische stijl naar een ontwerp van Isidore Gérard. De twee gebouwen werden in 1990 beschermd als één stadsgezicht. Het tussenliggende plein maakt geen deel uit van de bescherming.
- Een reeks kasteeldomeinen in Gent en Destelbergen vormen één geheel, omdat ze "historisch gezien een typisch voorbeeld vormen van het voorkomen van kleine kasteeltjes rond Gent, behorend aan de 19de-eeuwse katoenbaronnen." (ID 9668). In principe gaat het dus om een bouwkundige geheel dat bestaat uit meerdere typologische sites, die een gelijkaardige ontstaansgeschiedenis kennen en visueel verbonden zijn. Het geheel werd beschermd als stadsgezicht in 1981, maar enkele monumenten (en eventueel hun bijgebouwen) werden afzonderlijk beschermd als monument op verschillende tijdstippen.

Alleenstaande woningen, Erps-Kwerps, ID 114 (Inventaris.onroerendergoed.be)

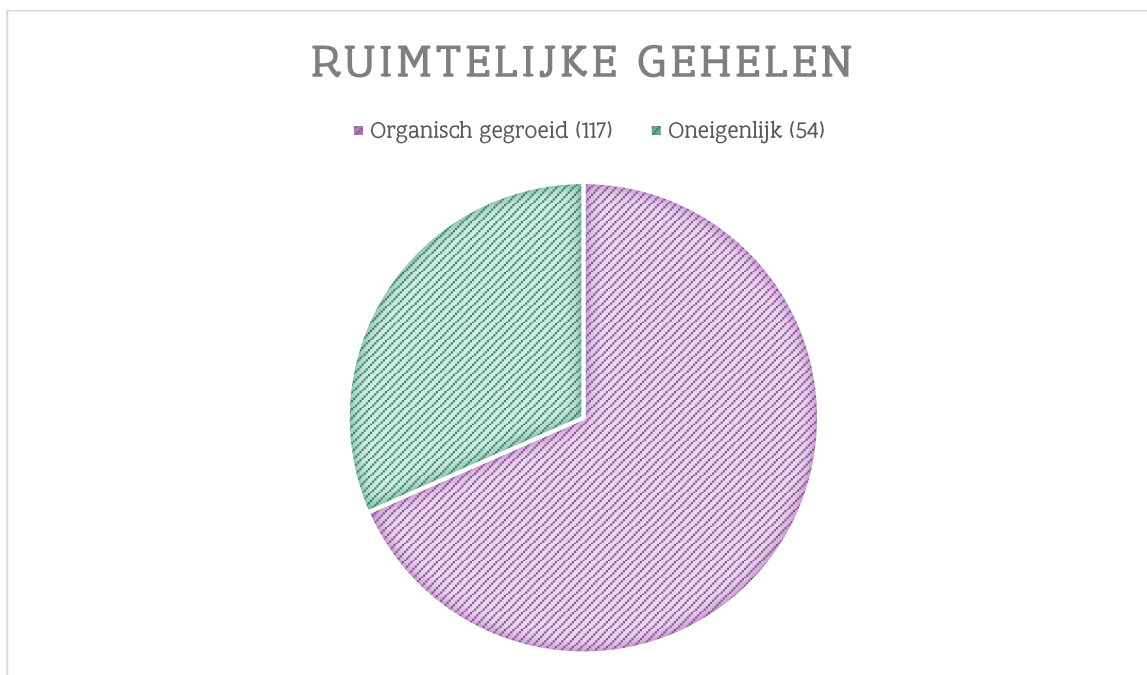
In de manier waarop deze stilistische gehelen beschermd werden, herkennen we enkele opvallende patronen:

- 82 van de stilistische gehelen zijn alleen beschermd als stads- of dorpsgezicht;
- 78 van de stilistische gehelen zijn alleen beschermd als één monument;
- 25 van de 37 monumentenclusters zijn stilistische gehelen;
- Voor 9 bouwkundige gehelen is er sprake van een dubbele of overlappende bescherming (een combinatie van enerzijds een stads- of dorpsgezicht, anderzijds een monumentencluster of een bouwkundig geheel beschermd als één monument);
- geen enkel stilistisch geheel werd gevat door een bescherming als cultuurhistorisch landschap;
- 52 stilistische gehelen (meer dan 1/4) bevinden zich in Antwerpen en Gent.

2.3 RUIMTELIJKE GEHELEN

“Ruimtelijke gehelen” zijn heterogene combinaties van erfgoedrelicten. De voornaamste reden dat ze gevat worden door één bescherming als stads- of dorpsgezicht, als cultuurhistorisch landschap of als monument is dat de relicten zich in elkaars buurt bevinden (ensemblewaarde). Omdat deze parameter ook geldt voor de overige drie categorieën, zouden we de “ruimtelijke gehelen” eigenlijk kunnen beschouwen als een restcategorie, waarin alle bouwkundige gehelen terecht gekomen zijn die niet tot één van de vorige categorieën behoorde. Het verschil met stilistische gehelen is dus dat er geen sprake is van eenzelfde ontwerper, opdrachtgever, bouwstijl of ontstaansfase. Het enige criterium is in dit geval een los verband: de bouwkundige erfgoedrelicten werden beschermd als één geheel omdat ze aan elkaar grenzen. 171 van de 685 bouwkundige gehelen zijn ‘ruimtelijke gehelen’. We tellen 117 organisch gegroeide gehelen en 54 oneigenlijke gehelen.

Een eerste categorie bestaat uit 117 “organisch gegroeide gehelen”. Deze ruimtelijke gehelen bevinden zich hoofdzakelijk in woonkernen (stads- en dorpscentra), en de gevels of panden sluiten op elkaar aan. Ze kunnen op dezelfde manier gecategoriseerd worden als de ‘stilistische gehelen’. Zo tellen we 9 beschermde straatwanden, 7 gedeeltelijke straatwanden, 20 straten, 6 pleinwanden, 14 bouwblokken en 20 wijken. Daarnaast zijn er 41 combinaties van vrijstaande gebouwen, voornamelijk buiten woonkernen. In vergelijking met de stilistische gehelen valt het op dat er meer ‘bouwblokken’ en ‘wijken’ zijn. Het aantal ‘straten’ en (gedeeltelijke)straatwanden is respectievelijk licht en sterk

gedaald. De tendens is duidelijk: hoe ruimer de afbakening van het bouwkundig geheel, des te groter de kans dat het bouwkundig geheel organisch tot stand is gekomen.

- Een straatwand te Lier (ID 4435) bestaat uit een tiental heterogene burgerhuizen uit de achttiende en negentiende eeuw. Het geheel werd beschermd als stadsgezicht in 1978, maar 4 van de panden werden in hetzelfde besluit beschermd als monument.
- Een straatwand te Gent (ID 10441) bestaat uit meer dan vijftien heterogene stadswoningen met waardevolle gevels en winkelpuien, gebouwd tussen de zeventiende en de twintigste eeuw en met kernen teruggaand tot de vijftiende eeuw.
- Beide zijdes van de Leysstraat te Antwerpen (ID 4666) bestaan uit een twintigtal huizen met kantoren en winkels uit de negentiende en twintigste eeuw, in eclectische stijl, neobarok, beaux-artsstijl en neo-Vlaamserenaissancestijl. Het geheel werd beschermd als cultuurhistorisch landschap in 1973, de gebouwen werden beschermd als één monument in hetzelfde besluit.
- Beide zijdes van de Sleutelstraat te Kontich (ID 6550) bestaan uit tavernes, een brouwerij, en een twintigtal negentiende-eeuwse arbeiders- en dorpswoningen van verschillende omvang en afwerking. Het geheel werd beschermd als stadsgezicht in 1995.
- Een bouwblok te Leuven (ID 1636) bestaat uit het collegecomplex Collegium Trilingue (gebouwen en gekasseide binnenplaats), een gang en woningen van de vijftiende tot de achttiende eeuw. Het geheel werd beschermd als één monument in 1981.
- Een bouwblok te Antwerpen (ID 6343) bestaat uit een tiental burgerhuizen uit de achttiende en negentiende eeuw, in verschillende stijlen (Louis-Philippesstijl, laatclassicistisch) met oudere kernen. Het geheel werd beschermd als stadsgezicht in 1979, maar de (gevels van) vier woningen werden afzonderlijk beschermd als monument (in hetzelfde besluit, één in 1990).
- De Wijk Noeveren te Boom (ID 4594) ontwikkelde zich vanaf de zestiende eeuw rond verschillende woonkernen, met de industrie als motor. De wijk bestaat onder meer uit straten, pleinen, een voetgangerstunnel, de rivier de Rupel, fabrieken, arbeidershuizen en meesterwoningen. Het geheel werd beschermd als dorpsgezicht in 1986.
- De omgeving van de Aelmeerstraat te Destelbergen (10640) is bewoond sinds de late middeleeuwen en bestaat uit tientallen kasteeldomeinen, landhuizen, boerenhoven en kapellen, met de omgevende straten, tuinen, parken en walgrachten. Het geheel werd beschermd als dorpsgezicht in 1995.
- Een kasteel, watermolen, hoeve, rentmeesterswoning, klooster, school en tramstation te Heers (ID 3876). Het geheel werd in 2005 beschermd als dorpsgezicht met zeven afzonderlijke monumenten.

- Twee vakwerkhoeves te Alken (ID 2095) zijn beschermd als monument, de ene in 2002, de andere in 2004. De omgeving van beide hoeves werd beschermd als dorpsgezicht in 2004, in hetzelfde besluit als één van de hoeves.

Stratwand, Gent, ID 10441 (Inventaris.onroerendergoed.be)

Stratwand, Gent, ID 10441 foto's door Daan De Clercq 03-02-2016

De 53 “oneigenlijke gehelen” zijn combinaties van typologische sites of bouwkundige gehelen uit de voorgaande categorieën, waarbij en passant nog andere, kleine erfgoedrelicten beschermd werd die geen link hebben met de site zelf. Vaak is het ook twijfelachtig of deze relicten beschermd zouden zijn indien ze niet vlakbij een meer waardevolle site lagen. Bijvoorbeeld:

- een sobere, kleinschalige dorpswoning bij een overgangszone, namelijk de bescherming als stadsgezicht in 1993 van twee hoeves te Borsbeek (ID 4881)
- een burgerhuis en twee hoekhuizen bij een typologische site, namelijk de bescherming als stadsgezicht in 1981 van een middelbare school te Geraardsbergen (ID 9235)
- de restanten van een twintigste-eeuwse steenbakkerij bij een ruimtelijk geheel van twee vrijstaande woningen en hun omgeving, namelijk de bescherming als dorpsgezicht in 1979 van een hoeve en een villa te De Pinte (ID 7671)
- een kleinschalige hoeve en een herberg bij een typologische site, namelijk de bescherming als cultuurhistorisch landschap in 1934 van het feodaal kasteel te Beersel (ID 483)
- Een stilistisch geheel van een ensemble van eclectische burgerhuizen bij een typologische site, namelijk de bescherming als stadsgezicht in 1996 van het Montfortanenklooster te Leuven (ID 173)
- Twee negentiende-eeuwse burgerwoningen bij een overgangszone, namelijk de bescherming als stadsgezicht in 2003 van het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte en het Seminarie Leo XIII (ID 561)
- Een stilistisch geheel van drie bescheiden dorpshuizen bij een typologische site, namelijk de bescherming als stadsgezicht in 1991 van een windmolen te Merelbeke (ID 8752)

In de manier waarop deze ruimtelijke gehelen beschermd werden, herkennen we enkele opvallende patronen:

- 149 ruimtelijke gehelen zijn gevat door een bescherming als stads- of dorpsgezicht, waarvan 144 zonder overlap met een ander type bescherming;
- 16 ruimtelijke gehelen zijn gevat door een bescherming als cultuurhistorisch landschap;
- 11 ruimtelijke gehelen werden beschermd als één monument, waarvan 1 keer in combinatie met een stads- of dorpsgezicht en 2 keer in combinatie met een cultuurhistorisch landschap.

2.4 STADS- OF DORPSKERNEN

“Stads- of dorpskernen” lijken sterk op “ruimtelijke gehelen”, omdat het gaat om heterogene combinaties van erfgoedrelicten die zich in elkaars buurt bevinden en organisch gegroeid zijn. Toch is de inhoudelijke link tussen de relicten groter bij stads- of dorpskernen: ze bestaan uit het centrale deel van een woonkern en eventueel aangrenzende gebieden. Centraal in deze woonkernen bevinden zich traditioneel een kerk, een abdij, een kasteel en/of een plein, met daarrond woonhuizen. Ook typische dorpsbebouwing komt frequent voor, zowel publiek (bijvoorbeeld een school, een station, een stadhuis) als religieus (bijvoorbeeld een pastorie, een kerkhof, een kapel). Zeker parochiekerken zijn een populair element in beschermde kernen, vaak in combinatie met een nabijgelegen pastorie of dekenij, maar de aanwezigheid van deze erfgoedrelicten is geen noodzakelijke voorwaarde. Zo zijn er ook verschillende beschermingen zonder een parochiekerk, zoals bewoningskernen rond een kasteel of abdij, of bij de kruising van wegen en/of waterwegen.¹¹ 269 van de 685 bouwkundige gehelen zijn ‘stads- of dorpskernen’.

Het eerste wat opvalt is dat stads- of dorpskernen meer homogeen beschermd werden in vergelijking met de andere categorieën:

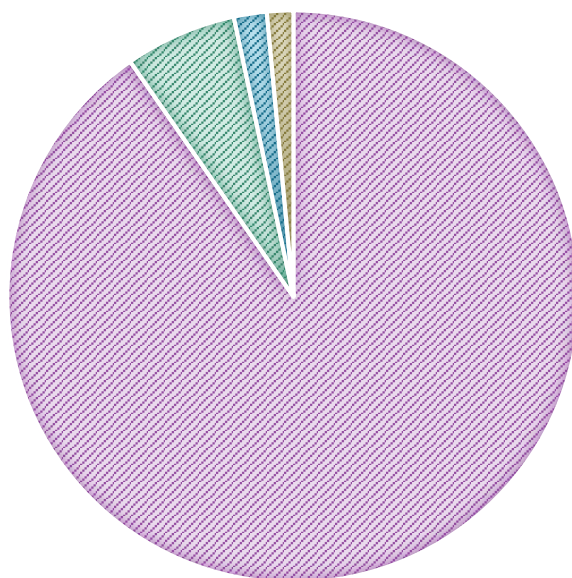
- 243 stads- of dorpskernen zijn uitsluitend beschermd als stads- of dorpsgezicht
- 17 stads- of dorpskernen zijn uitsluitend beschermd als cultuurhistorisch landschap
- 5 stads- of dorpskernen werden eerst beschermd als cultuurhistorisch landschap, daarna opnieuw als stads- of dorpsgezicht (meestal met een ruimere afbakening)
- 4 stads- of dorpskernen werden beschermd als stads- of dorpsgezicht en tegelijk als één monument of als monumentencluster
- Geen enkele stads- of dorpskern is als geheel enkel beschermd als één monument of als monumentencluster

---

¹¹ Bijvoorbeeld het gehucht Clachoire, met enkel gebouwen aan een kruispunt (ID 13742); het gehucht Male, met een abdij centraal (ID 14666); of het gehucht De Fintele, een groepering van gebouwen die ontstond als handelsnederzetting (ID 12265).

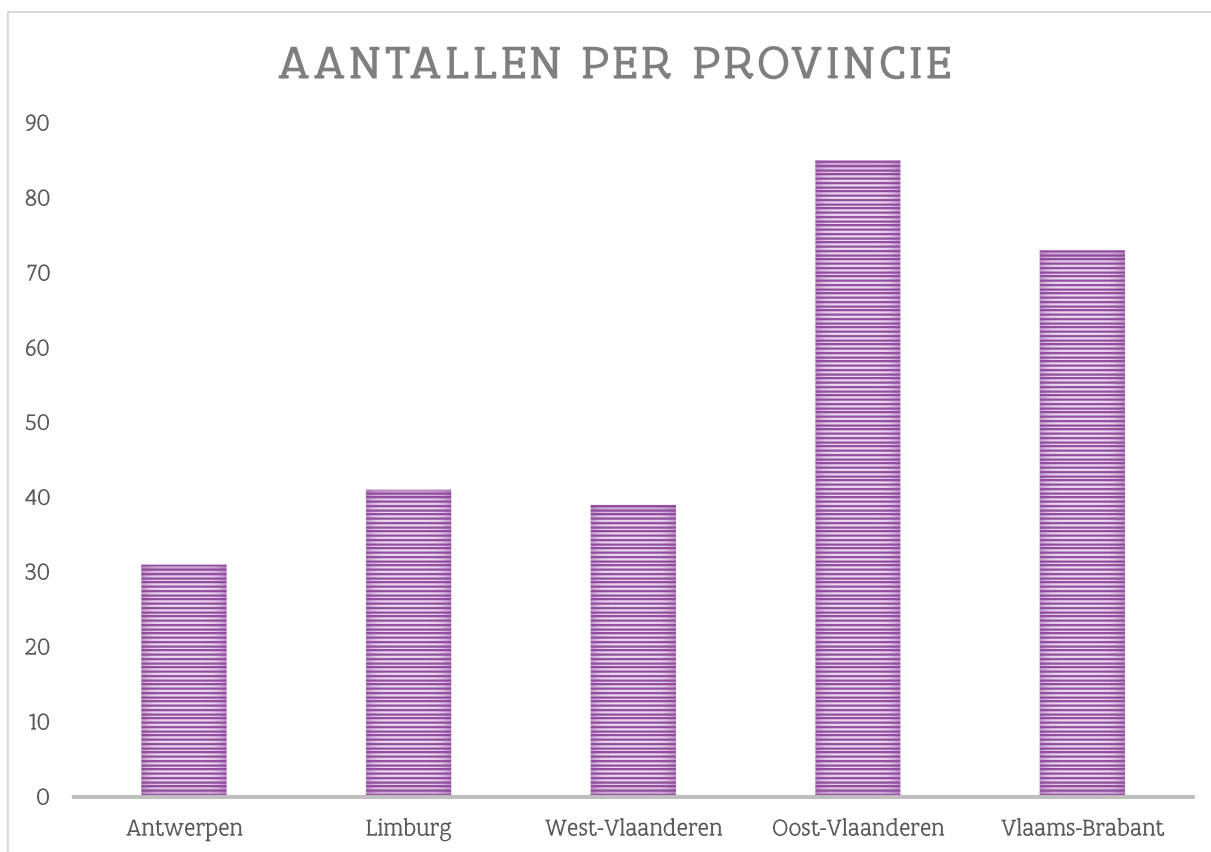
BESCHERMINGSSTATUTEN STADS- OF DORPSKERNEN

- stads- of dorpsgezicht (243)
- cultuurhistorisch landschap (17)
- cultuurhistorisch landschap + stads- of dorpsgezicht (5)
- stads- of dorpsgezicht + monument (4)

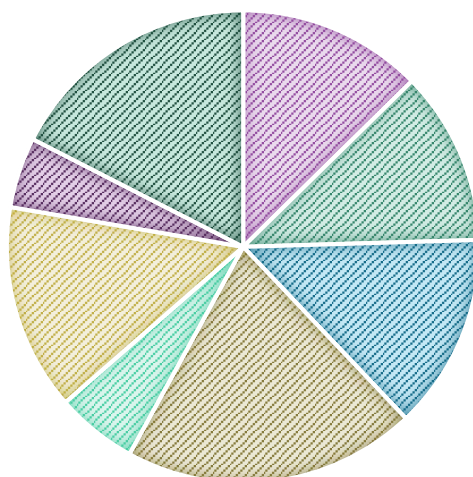
Toch zijn er ook nog verschillen. Zo tellen de provincies Oost-Vlaanderen en Vlaams-Brabant ongeveer dubbel zo veel beschermde stads- of dorpskernen als de overige provincies:

- Antwerpen 31
- Limburg 41
- West-Vlaanderen 39
- Oost-Vlaanderen 85
- Vlaams-Brabant 73

AFBAKENINGEN STADS- OF DORPSKERNEN

- mono-nucleair: aaneengesloten (34)
- mono-nucleair: vrijstaand (32)
- mono-nucleair: aaneengesloten + uitgebreid (36)
- mono-nucleair: vrijstaand + uitgebreid (54)
- poly-nucleair (15)
- centrumloos (38)
- straatdorpen (13)

Een nog grotere variatie in de categorie van de stads- of dorpskernen is te vinden bij de afbakening van de bescherming. Bij sommige kernen bestaat de bescherming bijvoorbeeld uit honderden gebouwen en tientallen straten, pleinen of waterlopen, bij andere kernen is de bescherming beperkt tot het centrale plein zelf, zonder aangrenzende bebouwing. We kunnen deze afbakeningen nog onderverdelen, met die nuance dat de categorieën niet sluitend zijn, aangezien sommige kernen licht afwijken van de definities. De onderverdeling is dus een eerste aanzet, die nog verder onderzocht moet worden.

Bij “mononucleaire stads- of dorpskernen” bestaat de bescherming uit een centraal plein en een kerk met de direct aangrenzende gebouwen:

- Bij 34 mononucleaire beschermingen sluiten de gevels van die gebouwen op elkaar aan, bijvoorbeeld¹²:
  - o Grote Markt te Diest (ID 182)

---

¹² Meer kleinschalige varianten behoren tot deze categorie, bijvoorbeeld wanneer het plein, de kerk of één van de gevelwanden niet volledig deel uitmaakt van de beschermde afbakening (bijvoorbeeld ID 4245 en 5934). Ook wanneer er een kleinschalig extra bouwblok in een nabijgelegen straat mee beschermd is, behoren ze tot deze categorie (bijvoorbeeld ID 5714 of ID 7750).

- Dorpskom te Assebroek (ID 14649)

Dorpskom, Assebroek, ID 14649 (Inventaris.onroerendergoed.be)

- Bij 32 mononucleaire stads- of dorpskernen bevinden zich hoofdzakelijk vrijstaande gebouwen op de percelen rondom het plein, bijvoorbeeld:
  - Merendree te Deinze (ID 10255)
  - Dorpskom Dudzele (ID 14656)

Dries, Merendree, ID 10255 (Inventaris.onroerendergoed.be)

Bij “uitgebreide mononucleaire stads- of dorpskernen”, is de basis van de bescherming gelijkaardig aan de vorige categorie (ofwel aansluitende gevels, ofwel vrijstaande gebouwen rond een centraal plein met kerk), maar de afbakening werd uitgebreid met ofwel straten en bebouwing die leiden naar het centrale plein, ofwel een typologische site (bv. een abdij- of kasteeldomein), ofwel onbebouwde oppervlakte:

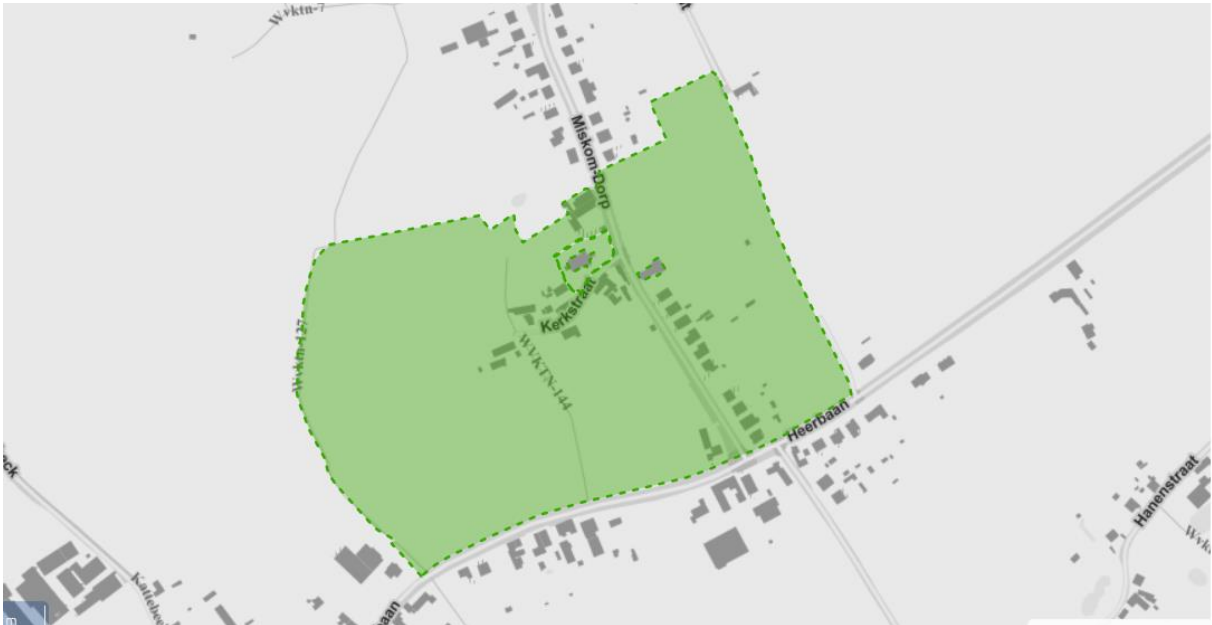
- Bij 36 beschermingen gaat het om de uitbreiding rond een kern omgeven door aaneengesloten gevelwanden
  - o Dorpskom Gierle te Lille (ID 5910), met aangrenzende straten
  - o Dorpskom Steenhuize-Wijnhuize te Herzele (ID 9385), met kasteel
  - o Dorpskom Wieze te Lebbeke (ID 9437), met een extra straatwand en een verder gelegen hoeve

Dorpskom, Gierle, ID 5910 (Inventaris.onroenderfgoed.be)

- Bij 54 beschermingen gaat het om de uitbreiding rond een kern omgeven door percelen met vrijstaande gebouwen
  - o Gehucht Bollebeek te Asse (ID 792), met een hoeveareaal en de loop van een waterloop
  - o Dorpskern Korbeek-Lo te Bierbeek (ID 496), met een aan weerszijde bebouwde straat, een hoeve, boomgaarden en weilanden
  - o Dorpskern Miskom te Kortenaak (ID 88), met kleine hoeves, een school, een gemeentehuis, boomgaarden en akkers

Dorpskom, Miskom, ID 88 (Inventaris.onroerendergoed.be)

“Polynucleaire stads- of dorpskernen” hebben meerdere kernen, waardoor ze een relatief grote oppervlakte bestrijken.

- 10 beschermingen bevinden zich in middelgrote steden¹³:
  - Stads kern Zoutleeuw (ID 1749)
  - Stads kern Zottegem (ID 9178)
  - Stads kern Maaseik (ID 3597)

- 5 beschermingen bevinden zich in dorpen:
  - Dorpskom Dikkele te Zwalm (ID 11543)
  - Dorpskom Sint-Pauwels te Sint-Gillis-Waas (ID 11517)
  - Oude kern Rekem te Lanaken (ID 3177)

---

¹³ Grote historische steden als Mechelen, Gent of Leuven worden niet gedekt door één overkoepelende bescherming, maar door meerdere afzonderlijke beschermingen van de meest essentiële pleinen en wijken.

Stadskern, Zoutleeuw, ID 1749 (Inventaris.onroerendergoed.be)

“Centrumloze stads- of dorpskernen” hebben niet één centraal punt. De 38 woonkernen in deze categorie worden gevormd door de optelsom van erfgoedrelicten die geen vaste structuur volgen, bijvoorbeeld een kerk, een pastorie, een kasteel, een hoeve of een watermolen, met de straten en woningen en onbebouwde percelen ertussen als deel van de beschermde afbakening. Dit soort kernen komen enkel voor op het platteland. In gehuchten bestaat de kern soms uitsluitend uit eenvoudige woonhuizen, zonder grotere bouwwerken als kerken of hoeves.

- Dorpskern Millen te Riemst (ID 2293): onder meer een kerk, een pastorie, een motte en enkele hoeves plus de dorpswoningen
- Dorpskom Perk te Steenokkerzeel (ID 762): een kasteel, een hoeve, boerenhuisjes en heel wat onbebouwde percelen
- Dorpskern Bekkerzeel te Dilbeek (ID 396): een kasteel, een kerk, een pastorie, een gemeentehuis en voormalige brouwerij
- Gehucht Clachoire te Alveringem (ID 13742): een tiental woningen rond een kruispunt

Gehucht, Clachoire, ID 13742 (Inventaris.onroerendergoed.be)

Daarnaast zijn er 13 beschermde “straatdorpen”, waarbij een straat met aangrenzende bebouwing centraal staat. Soms bevindt er zich een kerk en/of plein aan het uiteinde van de straat:

- Sint-Engelbertusstraat te Beveren (ID 7644): een straat met zowel aaneengesloten als vrijstaande woningen, inclusief een kerk en pastorie die op hetzelfde moment werden gebouwd
- Dorpskern Gutschoven te Heers (ID 3676): buigende straat met vrijstaande woningen

Straatdorp, Beveren, ID 7644 (Inventaris.onroerendergoed.be)

47 “minimale stads- of dorpskernen” beperken zich tot twee of drie gebouwen met hun directe omgeving. De aangrenzende woonhuizen maken deel uit van de beschermde afbakening. De vaakst voorkomende combinatie is een kerk en een pastorie/dekenij, inclusief het kerkhof en de pastorietaan. Andere gebouwen in deze constellatie zijn bijvoorbeeld een hoeve, een motte, een gemeentehuis of een dorpswoning.

- Dorpskom Koolkerke te Brugge (ID 11646): kerk, pastorie, kerkhof
- Dorpskern Dilsen te Dilsen-Stokkem (ID 2199): voormalige kerk, kerkhof, kerkhofmuur, kapelanie en pastorie
- Dorpskom Ressegem te Herzele (ID 9350): kerk, kerkhof, pastorie, tuin, vijver en motte

Dorpskom, Koolkerke, ID 11646 (Inventaris.onroerendergoed.be)

Ten slotte zijn er nog beschermde dorpskernen die strikt genomen geen bouwkundige gehelen zijn, omdat ze niet bestaan uit meerdere bouwkundige elementen.¹⁴ De bescherming van de woonkern is beperkt tot een plein of een dries, al dan niet inclusief een kerk, maar zonder de aangrenzende gebouwen. De drie eerste voorbeelden werden beschermd als stads- of dorpsgezicht, de twee laatste als cultuurhistorisch landschap:

- Dorpsplein Eksaarde te Lokeren (ID 9778)
- Essenbeek te Halle (ID 674)

¹⁴ Deze beschermingen maken dus geen deel uit van de cijfers in dit onderzoeksrapport.

- Dorpskern Wommelgem (ID 5508)
- Marktplein Lommel (ID 2532)
- Plein Linkebeek (ID 869)

Essenbeek, ID 674 (Inventaris.onroendergoed.be)

2.5 CONCLUSIE

Kort samengevat geeft dit hoofdstuk twee belangrijke inzichten. Enerzijds blijkt dat meer dan de helft van de bouwkundige gehelen (collectieve, stilistisch en ruimtelijk) niet systematisch volgens hetzelfde statuut beschermd werden, hoewel het mogelijk is om de bouwkundige gehelen onder te verdelen in coherente categorieën, in grote groepen van erfgoedrelicten die een aantal duidelijke kenmerken gemeenschappelijk hebben. Het resultaat is dat de procedures en rechtsgevolgen van gelijkaardige erfgoedrelicten sterk kunnen afwijken, afhankelijk van het gebruikte beschermingsstatuut. Anderzijds toont het onderzoek aan dat bij de overige bouwkundige gehelen, de stads- of dorpskernen, de meerderheid beschermd werd volgens hetzelfde statuut (stads- of dorpsgezicht), maar dat de grootte en de vorm van de afbakeningen van elkaar verschillen. Ook hier lijken de selectiecriteria dus arbitrair.

3 WETGEVENDE TENDENSEN

De logische volgende vraag is: waaróm werden diverse beschermingsstatuten gebruikt om gelijkaardig erfgoed te beschermen? De meest waarschijnlijke verklaring is dat de erfgoedzorg in België en Vlaanderen al in de negentiende eeuw vorm kreeg, en dat de opvattingen over erfgoed sindsdien niet hetzelfde gebleven zijn. Wanneer we in kaart willen brengen hoe de bescherming van specifieke bouwkundige gehelen geëvolueerd is, moeten we echter eerst stilstaan bij de evolutie van de wettelijke mogelijkheden om onroerend erfgoed te vrijwaren. In dit hoofdstuk onderzoeken we daarom de evolutie van de regelgeving in de voorbije honderdvijftig jaar met betrekking tot ‘bouwkundige gehelen’.

3.1 VOORGESCHIEDENIS

De bescherming als stads- en dorpsgezicht in 1976 was het eerste statuut dat expliciet toegespitst was op bouwkundig erfgoed dat omvangrijker was dan één gebouw. Deze verandering was innovatief als juridisch instrument in Vlaanderen, maar allesbehalve revolutionair. De aandacht voor bouwkundige gehelen in de jaren 1970 kwam immers niet uit het niets. Toegegeven, het blikveld van de negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse Koninklijke Commissie voor Monumenten, opgericht in 1835, bleef grotendeels beperkt tot (delen van) individuele gebouwen.¹⁵ Een ad-hoclijst uit 1914 van geklasseerde gebouwen en landschappen – *last minute* uitgevaardigd om beschadigingen door oorlog zoveel mogelijk te vermijden - telt bijvoorbeeld slechts 21 landschappen op een totaal van 1771 objecten.¹⁶ Niettemin toont deze lijst aan dat er minstens vanaf het begin van de twintigste eeuw op bescheiden schaal aandacht werd besteed aan erfgoed dat het individuele gebouw overstijgt. Omstreeks de eeuwwisseling bestond bijvoorbeeld ook de gewoonte om tijdens de Wereldtentoonstellingen in België volledige stadswijken na te bouwen in historische stijlen, om zo een idee te geven van het uitzicht van stedelijke gehelen vóór de industrialisering. Zo rees langzaam het besef dat ook landschappen en grotere gebouwde gehelen waardevol konden zijn.¹⁷

---

¹⁵ Initieel betrof het uitsluitend kerken, maar gaandeweg werden ook openbare en private burgerlijke gebouwen opgelijst en ‘geklasseerd’.

¹⁶ LAGASSE DE LOCHT E. 1914: Classement des édifices religieux, des édifices publics, des édifices civils privés et des sites en Belgique, *Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie* 53, 154-228.

¹⁷ 1894: Oud-Antwerpen, 1897: Bruxelles-Kermesse, 1905: Vieux-Liège, 1913: Oud-Vlaendren, Gent: STYNEN H. 1984: De zorg voor monumenten en landschappen : een historisch-kritisch overzicht van de periode 1830 tot de jaren zestig, *Ruimtelijke planning in Vlaanderen* 11, 40-41. STYNEN H. 1998: *De onvoltooid verleden tijd, een*

De overheid bestendigde deze ontwikkelingen in de jaren 1910: de wet van 12 augustus 1911 tot behoud van de schoonheid der landschappen had weinig impact in de praktijk, maar de toevoeging van een afdeling ‘landschappen’ aan de KCML zorgde wel voor een kentering.¹⁸ Voortaan werd het werkterrein van de commissie immers uitgebreid tot landschappen, voorbij de enge focus op het individuele, gebouwde object. Hoewel sterk verbonden aan natuurbescherming, was een landschap dat als beschermenswaardig werd beschouwd bovendien niet per definitie onbebouwd. Van de 21 geklasseerde landschappen op de net genoemde lijst uit 1914 bestond bijvoorbeeld een meerderheid uit stedelijke gehelen, waaronder zeven ensembles in de stad Brugge (pleinen, kaaien en een straat), drie dorpskernen (Amay, Floreffe, Limbourg) en een hoevencomplex (Wondelgem).¹⁹ In hetzelfde jaar verscheen bijvoorbeeld ook het pamflet van de hand van Paul Saintenoy, een vooraanstaand lid van de KCML, waarin werd gepleit voor de artistieke wederopbouw van vernielde of beschadigde monumenten, maar ook en vooral van de omgeving, van het stedelijke geheel.²⁰

Ondanks de gestage professionalisering en het relatieve succes bleef de zorg voor onroerend erfgoed aan het begin van de twintigste eeuw afhankelijk van het prestige van de KCML en de goodwill van betrokken partijen zoals de bevoegde ministers, lokale besturen, eigenaars en informele initiatieven van individuen of organisaties. De adviesfunctie van de KCML bleek in de praktijk weliswaar zeer rekbaar, maar de facto kon de commissie zich niet beroepen op een uniform wettelijk kader om de bescherming van erfgoed af te dwingen.²¹ Het zou tot 1931 duren voordat daar verandering in kwam. Na een proces van lange adem – de eerste voorbereidende teksten zagen al in 1887 het licht – werd de ‘wet op het behoud van monumenten en landschappen’ op 7 augustus 1931 definitief goedgekeurd.²² De bescherming van bouwkundige gehelen bleef echter voor interpretatie vatbaar, niet in het minst omdat de wetgever zelf geen kant-en-klare definitie gaf van de begrippen ‘monument’ en ‘landschap’. Van cruciaal belang voor de verdere ontwikkeling van de beschermingspraktijk was

---

geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940, Brussel, 11-12; DRAYE A. 2007: *De bescherming van het roerend en onroerend erfgoed*, Brussel, 43.

¹⁸ Wet van 12 augustus 1911 tot behoud van de schoonheid der landschappen, *Belgisch Staatsblad*, 19/8/1911. De wet werd kort erna nog verfijnd via twee andere besluiten.

¹⁹ LAGASSE DE LOCHT E. 1914: Classement des édifices religieux, des édifices publics, des édifices civils privés et des sites en Belgique, *Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie* 53, 229-230.

²⁰ SAINTENOY A. 1915: Rapport sur les devoirs administratifs incombant aux Pouvoir publics (addendum, Rebâtissons en beauté), *La reconstruction des cités détruites, numéro spécial de la revue le Home*, 1, 9.

²¹ Beperkt tot bijvoorbeeld de gemeentelijk bouwreglementering, een aanpassing van de onteigeningswetgeving uit 18 mei 1914, een niet-bindende onderverdeling van het erfgoed in 3 ‘klassen’ (haute valeur, ... plus haute valeur).

²² Wet van 7 augustus 1931 op het behoud van monumenten en landschappen, *Belgisch Staatsblad*, 5/9/1931.

alvast de keuze om de procedures voor de bescherming als monument en landschap niet te laten overeenstemmen.²³

De algemene teneur in de wet was een meer terughoudende aanpak wat betreft de inperking van eigendomsrechten in het geval van de landschappen, hetgeen de procedure bemoeilijkte. Bijkomend probleem was het grotere aantal eigenaars van percelen die gevat werden door een bescherming als landschap, en bijgevolg de hogere procedurele kosten en tijdsintensiviteit die gepaard gingen met de verplichte betekening en openbaar onderzoek. Dat de wet niet nader stipuleerde wie de bijkomende kosten moest dragen (het secretariaat van de commissie of de overheidsadministratie) zorgde voor een extra rem op de gestage groei van het aantal beschermingen als landschap. Volgens het overzicht van klasseringen gepubliceerd in het laatste nummer van het *Bulletin des Commissions royales d'Art et d'Archéologie* uit 1948 vormden geklasseerde landschappen opnieuw slechts een fractie van het aantal monumenten. Tekenend voor het gebrek aan een coherente aanpak van bouwkundige gehelen in deze periode is dat sommige begijnhoven beschermd werden als monument, zoals dat van Kortrijk, sommigen als landschap, zoals die van Brugge en Dendermonde, sommigen tegelijk als monument én als landschap, zoals dat van Diest.²⁴ Als er al eenduidige selectiecriteria bestonden om erfgoedobjecten in een specifieke categorie onder te brengen, dan werden die allesbehalve consequent toegepast.

De terminologische verwarring kwam ten volle aan de oppervlakte in de jaren 1950 van de twintigste eeuw, in de context van het al dan niet integreren van bouwkundig erfgoed in de categorie 'landschappen'. Zo stelde de KCML de vraag of de klassering als landschap eveneens aangewend mocht worden voor stadsbeelden en meer bepaald monumentale blokken, dus landschappen die grotendeels of essentieel onder invloed van de mens tot stand waren gekomen.²⁵ De Minister van Openbaar Onderwijs speelde het hete hangijzer door naar de Raad van State. Per brief vroeg hij op 12 juli 1954 advies over de vraag: "mag een monumentaal geheel en meer bepaaldelijk een stedelijk monumentaal geheel beschouwd worden als een landschap in de zin van artikel 6 van de wet van 7 augustus 1931?" De afdeling Administratie van de Raad van State adviseerde daarop het volgende: "het woord 'landschap' gebruikt in het artikel 6 van de wet van 7 augustus 1931 beoogt eveneens de stadsensembles, waarvan de samenstellende elementen grotendeels, of essentieel, het werk zijn van de mens".²⁶ Zo werd formeel bevestigd dat stedelijke ensembles, die voortvloeiden uit menselijke

---

²³ Voor een gedetailleerde analyse, zie: STYNEN H. 1998: *De onvoltooid verleden tijd, een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*, Brussel, 269-271.

²⁴ Kortrijk, 1937, monument (ID 13342); Diest, 1938, monument (ID 859) en 1939, cultuurhistorisch landschap (ID 877); Brugge, 1939, cultuurhistorisch landschap (ID 13736); Dendermonde, 1942, landschap (ID 8707).

²⁵ STAS J. 1968-1969: *Overheidszorg voor Monumenten en Landschappen*, Brussel, Hoger Instituut voor Bestuurs- en handelswetenschappen, 5.

²⁶ S.N. 1955: De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen in 1954, *Bulletin van de koninklijke commissie voor monumenten en landschappen* 6, 253.

ingrepen eerder dan dat ze een natuurlijke oorsprong hebben, eveneens rechtmatig geklasseerd konden worden als landschap.

Interessant zijn ook de verduidelijkende definities in dit advies. Bij monumenten en gebouwen werd onder meer benadrukt dat ze “op zichzelf” staan, “afgezonderd en onafhankelijk van ieder ander voorwerp dat ze omringt”, terwijl landschappen omschreven werden als “een geheel”, waardevol “wegens het onderling verband van zijn bestanddelen”. Specifiek voor stedelijke ensembles werd toegevoegd: “Het kan gebeuren dat ... alleen het een of het ander monument of gebouw een nationaal belang ... vertoont, waardoor het verdient geklasseerd te worden. Nochtans zou het belang dat, van artistiek oogpunt uit, dit pand vertegenwoordigt, kunnen verloren gaan wanneer het ensemble waarin het voorkomt en tot welk het behoort, moest verdwijnen. Het is dus door het beoordelen in ieder speciaal geval, van het belang dat zijn verscheidene samenstellende elementen, in hun geheel, kunnen vertonen dat men zich over het al dan niet bestaan van een stadsbeeld kan uitspreken”. Een mooi voorbeeld van de beschermingen die aan de basis lagen van het advies van de Raad van State is de bescherming van de Korenlei en de Graslei te Gent in 1952. Officieel ging het om een ‘landschap’, maar het besluit heeft het expliciet over een rangschikking als ‘stadsbeeld’, terwijl het plan de precieze afbakening van het ‘stadsgezicht van Graslei en Korenlei’ weergeeft (ID 8740). Meer dan twintig jaar voor de invoer van het statuut ‘stads- en dorpsgezicht’ waren de contouren ervan dus al opmerkelijk herkenbaar: een bescherming als landschap, met het accent op de onderlinge samenhang van bouwkundige erfgoedobjecten.

De verschuiving van object naar omgeving in het midden van de twintigste eeuw is ten slotte nauw verbonden met de toenemende belangstelling voor ruimtelijke ontwikkeling en stedenbouw. Architect Renaat Braem publiceerde in 1968 het boek met de provocerende- titel ‘Het lelijkste land ter wereld’, een vurig pamflet tegen de uitholling van de open ruimte als gevolg van de ongecontroleerde wildgroei van gebouwen in België.²⁷ De wet ‘houdende organisatie van de ruimtelijke ordening en van de stedenbouw’ uit 1962 was een eerste poging geweest om het tij te keren door een systeem op te zetten met ruimtelijke plannen voor het ganse Belgische grondgebied, maar het zou tot de jaren 1970 duren eer er daadwerkelijk werd gestart met de in de wet voorziene opmaak van gewestplannen. Deze plannen, goedgekeurd tussen 1976 en 1980, legden de bestemming en de bijhorende ontwikkelingsmogelijkheden per zone juridisch vast, eveneens rekening houdend met erfgoedwaarden.²⁸

---

²⁷ BRAEM R. 1968: *Het lelijkste land ter wereld*, Leuven.

²⁸ Wet van 29 maart houdende organisatie van de ruimtelijke ordening en van de stedenbouw, *Belgisch Staatsblad*, 12/4/1962; BOUCKAERT, B. en DE WAELE T. 2004: *Ruimtelijke ordening en stedenbouw in het Vlaamse gewest*, Brugge.

3.2 STROOMVERSNELLING IN DE JAREN 1970

Na de Belgische staatshervorming en de oprichting van cultuurgemeenschappen in 1972 werd Onroerend Erfgoed een Vlaamse bevoegdheid. Zo kwam er op 3 maart 1976 de eerste grote hervorming sinds de wet van 1931: het decreet tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten, kortweg ‘Monumentendecreet’.²⁹ In een begeleidende visietekst ging de minister van Nederlandse Cultuur dieper in op de krachtlijnen van het decreet.³⁰ Enkele citaten uit deze korte tekst klinken bijzonder herkenbaar in het licht van voorgaande ontwikkelingen in Vlaanderen en Europa:

- “Een monument staat niet alleen. Het staat er niet alleen voor het oog van de toerist. Het is er voor de mens van vandaag. Het kan in de maatschappij van morgen de hoeksteen vormen waarop wij ons nieuw leefmilieu willen bouwen”
- “Het is de mening van de minister van Nederlandse Cultuur dat de Monumentenzorg in ons land achterop was geraakt. Het is daarom de richtlijn ... de beschermingsmaatregelen zo globaal mogelijk aan te pakken, met name de procedure in te zetten voor meer dan één gebouw tegelijk en zo mogelijk voor een hele stadswijk of een stadskern”
- “Klasseren en restaureren is evenwel niet hetzelfde als bevriezen”
- “Ingevolge de omvang van de beoogde operatie heeft de Commissie terecht ingezien dat een nauwkeurige inspraak en de informatie van de inwoners noodzakelijk is. De procedure die de definitieve bescherming voorafgaat is daarom ingewikkelder geworden dan oorspronkelijk verwacht”

Het decreet verankert met andere woorden de evolutie van een object- naar omgevingsgerichte benadering, de gewenste participatie van en de duidelijkheid voor de burger, en de onlosmakelijke verbondenheid tussen verleden, heden en toekomst. Deze krachtlijnen zijn niet alleen een echo van het Verdrag van Amsterdam (1975), maar bijvoorbeeld ook van de Verklaring van Split (tot stand gekomen na een bijeenkomst van ‘Europese Historische Steden’ in 1971 en met systematische aandacht voor bouwkundige ensembles en stads- en dorpsgezichten) en een Europese top over monumentenzorg in 1974.³¹ In een rapport van 26 november 1976 spoorde ook UNESCO de verbonden lidstaten aan om werk te maken van de bescherming van “historische en traditionele ensembles” die gekenmerkt worden door hun interne samenhang, te weten “ieder geheel van gebouwen en ruimten

---

²⁹ Decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten, *Belgisch Staatsblad*, 22/04/1976.

³⁰ LAGROU E. et al. 1978: *Facetten van het Bouwkundig Erfgoed 1: Stadsgezichten (Diest, Halle, Kortrijk, Veurne)*, Cultuurbezit in Vlaanderen I, Brussel, Gent.

³¹ S.N. 1976: *Bouwkundig Erfgoed in Vlaanderen*, 20, 26-31.

... die een menselijke vestiging vormen zowel in een stedelijke als in een landelijke omgeving”.³² Het Monumentendecreet was dus zonder enige twijfel een kind van zijn tijd.

In lijn met het expliciete voornemen om de beschermingsprocedure in te zetten voor hele stadswijken of stadskernen en zo de beschermingsachterstand in te halen, introduceerde het decreet een nieuw statuut: een ‘stads- en dorpsgezicht’. De decretale definitie – “een groepering van een of meerdere monumenten en/of onroerende goederen met omgevende bestanddelen, zoals onder meer beplanting, omheiningen, waterlopen, bruggen, wegen, straten en pleinen” was duidelijk geënt op de ontwikkelingen in de voorgaande decennia, in het bijzonder het concept ‘stadslandschappen’ dat in 1954 door de Raad van State formeel werd erkend. Voorbeelden van gelijkaardige wetgevende initiatieven voor de bescherming van ensembles of zones in het buitenland zijn legio, zoals de Nederlandse Monumentenwet (1961), de Franse wet Malraux (1962), de British Civic Amenities Act (1967) of de Italiaanse *Modifiche ed integrazioni alla legge urbanistica* (1967).³³ In Frankrijk en Italië werden respectievelijk de noties gelanceerd van *des secteurs sauvegardés* (‘beschermde sector’) en *zone a caractère storico, ambientale, paesistico* (‘zones met historisch, natuurlijk of landschappelijk karakter’), terwijl in Nederland voorop werd gesteld om op gemeentelijk niveau waardevolle ‘stads- en dorpsgezichten’ vast te leggen, waarbinnen zich minstens één monument moest bevinden.³⁴ Aan deze wetten ging bovendien een omvangrijk denkproces vooraf. De jaren 1960 waren immers een productieve periode voor de wetenschappelijke theorievorming rond de visuele kenmerken van steden, met als hoeksteen de zoektocht naar een zo objectief mogelijke evaluatiemethode van de waardevolle kenmerken van een (stads)landschap. Ook de term ‘stadsgezicht’ dook in deze context al regelmatig op.³⁵ Net als de organisatie van het ‘Europees jaar voor het bouwkundig erfgoed’ in 1975 getuigen deze wetgevende initiatieven en wetenschappelijke studies van een actieve supranationale kruisbestuiving op Europese schaal.

---

³² Zie Nederlandse vertaling in: S.N. 1976: *Bouwkundig Erfgoed in Vlaanderen*, 27, 14.

³³ ASHWORTH G.J. & TURNBRIDGE J.E. 2001: *The Tourist-Historic City. Retrospect and Prospect of Managing the Heritage City*, Londen.

³⁴ Loi n° 62-903 du 4 août 1962 complétant la législation sur la protection du patrimoine historique et esthétique de la France et tendant à faciliter la restauration immobilière (nr. 7813).

³⁵ Bijvoorbeeld: LYNCH K. 1975: *The Image of the City*, Londen; LYNCH K. 1962: *Site Planning*, Cambridge; HARG MC. 1965: *de methode der transparanten in Design with nature*, Londen; FAYE P. & TOURNAIRE M. 1971: *Théorie sur l'aménagement et la protection des sites ou essai sur le sitologie*, Clermont-Ferrand; HAM M.V.D. et al. 1970: *Voorstel nieuwe landschapstypologie naar visuele kenmerken*, *Stedebouw en Volkshuisvesting*, 11, 421-438; CULLEN G. 1961: *Town Scape*, Londen; MARKELIN A. & TRIES M. red. 1970: *Mensch und Stadtgestalt*, Stuttgart; TRIEB M., *Stadtgestaltung: Theorie und Praxis*, Düsseldorf.

Concreet vond het besef dat ook in Vlaanderen het beschermingsinstrumentarium geactualiseerd moest worden zijn weg naar de wetgevende macht aan het begin van de jaren '70. Zo werd op 16 januari 1972 een 'voorstel van decreet tot wijziging van de wet van 7 augustus 1931 betreffende het behoud van monumenten en landschappen' ingediend, dat 6 maanden later, op 13 juli, werd bekrachtigd. Dit voorstel behelsde enkel kleine, concrete aanpassingen, om op korte termijn de beschermingsprocedure te vereenvoudigen.³⁶ Vervolgens werd er op 9 november 1973 een 'ontwerp van decreet tot bescherming van monumenten en landschappen' ingediend, waarin de krachtlijnen voor een verregaande hervorming van de bescherming van monumenten en landschappen werden uiteengezet, in functie van een "meer dynamische ordening en valorisatie van ons materieel kunstpatrimonium".³⁷ Een verslag van 28 december 1975 over de totstandkoming van het nieuwe decreet geeft aan dat een lid van de 'Commissie voor culturele promotie en het cultureel patrimonium' al tijdens één van de eerste besprekingen in 1973 had gepleit "voor een verruiming van de beschermingen van monumenten en landschappen". Dit lid had aanvullend gesteld dat "niet alleen afzonderlijke monumenten beschermd moeten worden, maar ook 'culturele entiteiten' gevrijwaard dienen te worden". De minister bevoegd voor Nederlandse cultuur antwoordde bevestigend dat hij "niet wilde streven naar fragmentarische beveiliging maar naar bescherming van gehelen".³⁸ In lijn met de mentaliteitswijziging op Europese schaal werd de bescherming van 'gehelen' of 'entiteiten' dus expliciet naar voor geschoven als één van de speerpunten van de Vlaamse regelgeving-in-woording.

Relevant voor de toenmalige interpretatie van deze 'gehelen' is de evoluerende betekenis van de term 'cultuurlandschappen'. Het initiële ontwerp van het decreet uit 1973 omschrijft de term als volgt: "alle elementen, die bijdragen tot het vormen van een totaalbeeld van het optisch leefmilieu en niet afzonderlijk mogen veranderd worden, indien het geheel zijn typisch karakter wil bewaren. Aldus omvat het de term 'cultuurlandschap' agrarische of industriële gehelen, stads- of dorpsgezichten, groeperingen van een of meer monumenten met omgevende bestanddelen". Wat men verstaat onder 'stads- en dorpsgezichten' – verder in de tekst eveneens aangeduid als 'stedelijke landschappen' - wordt verduidelijkt door voorbeelden op te sommen: "marktpleinen, dorpspleinen, en pleintjes, straten, steegjes, poortjes, binnenhoven en -pleinen, enz. die een typisch karakter bewaard hebben en als dusdanig tot de wezenlijke eigenschappen behoren, die het specifieke uitzicht en leefsfeer van

---

³⁶ Voorstel van decreet tot wijziging van de wet van 7 augustus 1931 betreffende het behoud van monumenten en landschappen, 17/01/1972.

³⁷ Ontwerp van decreet tot bescherming van monumenten en landschappen, *Memorie van Toelichting*, 9/11/1973.

³⁸ Ontwerp van decreet tot bescherming van monumenten en landschappen, 9/5/1974.

een stad of gemeente mee bepalen”.³⁹ De Raad van State stelde op 13 oktober 1972 een alternatieve definitie voor, met een beknopte tweedeling van een ‘cultuurlandschap’ tussen een “stads- of dorpsgezicht” enerzijds, “de groepering van een of meer monumenten met omgevende bestanddelen” anderzijds.⁴⁰ In de uiteindelijke versie van het ontwerp van decreet werd de omschrijving van een cultuurlandschap licht aangepast, als “een agrarisch of industrieel geheel, een stads- of dorpsgezicht, een groepering van een of meer monumenten met omgevende bestanddelen, zoals onder meer beplantingen, omheiningen, waterlopen, bruggen, wegen, straten en pleinen”. De uitweiding over stads- en dorpsgezichten uit de eerste versie van het ontwerp werd niet meer opgenomen.⁴¹ Het moet benadrukt worden dat er in deze fase dus nog geen sprake was van stads- en dorpsgezichten als een afzonderlijk statuut, laat staan van een eenduidige definitie van dit begrip. Ze blijven, zoals in de voorgaande decennia, één van de mogelijke verschijningsvormen van een ‘landschap’.

Na de parlementsverkiezingen van 10 maart 1974 en de resulterende ontbinding van de Kamers en de Cultuurraden werd het ontwerp uit 1973 opnieuw aanhangig gemaakt op 9 mei 1974.⁴² Tijdens de besprekingen van dit ontwerp werd “na een lange gedachtewisseling” echter beslist om landschappen uit het decreet te tillen en tot nader orde te blijven beschermen volgens de wet van 1931, in afwachting van een afzonderlijk decreet.⁴³ Via een amendement op 18 april 1975 bekrachtigde de Kamer het voorstel om het opschrift en de tekst te wijzigen naar “ontwerp van decreet tot bescherming van monumenten en dorps- en stadsgezichten”. Zulke gezichten werd gedefinieerd als een “groepering van een of meerdere monumenten met omgevende bestanddelen ... die een planologisch geheel vormt”, nog steeds afwijkend dus van de definitie in de finale versie van het decreet.⁴⁴ De introductie van dit nieuwe statuut was echter niet vanzelfsprekend. Ten eerste werden een ‘stads- of dorpsgezicht’ en een ‘groepering van één of meer monumenten’ in de originele versie van het ontwerp van decreet uit 1973 nog voorgesteld als verwante maar op zichzelf staande begrippen, die naast elkaar stonden

---

³⁹ Ontwerp van decreet tot bescherming van monumenten en landschappen, *Memorie van Toelichting*, 9/11/1973.

⁴⁰ Ontwerp van decreet tot bescherming van monumenten en landschappen, *Memorie van Toelichting*, 9/11/1973.

⁴¹ Ontwerp van decreet tot bescherming van monumenten en landschappen, *Memorie van Toelichting*, 9/11/1973.

⁴² Ontwerp van decreet tot bescherming van monumenten en landschappen, 9/5/1974.

⁴³ Als voornaamste reden wordt aangehaald dat de procedures voor de bescherming van monumenten en landschappen totaal verschillende aandachtspunten vereisen, door de verweving van landschappen met ruimtelijke ordening (gewestplannen) en land- en tuinbouw. Ontwerp van decreet tot bescherming van monumenten en landschappen, 28/12/1975.

⁴⁴ In de definitieve versie wordt ‘en/of onroerende goederen’ toegevoegd, terwijl het zinsdeel ‘die een planologisch geheel vormt’ wordt weggelaten: Ontwerp van decreet tot bescherming van monumenten en landschappen, Amendementen voorgesteld door de regering’, 15 (1974-1975), nr. 3, vooral artikel 1 en 2.

onder de algemene noemer ‘cultuurlandschap’. In het tweede ontwerp en het definitieve decreet uit 1976 werden de eerste twee begrippen echter gelijkgeschakeld, waarbij het ene (de ‘groepering’) gebruikt werd als verduidelijkende uitleg van het andere (het ‘gezicht’). Ten tweede werden ‘stads- en dorpsgezichten’ voorheen beschouwd als een bepaald type (cultuur)landschap, maar werden ze voortaan losgekoppeld en behandeld als zelfstandige structuren met een eigen beschermingsstatuut, echter zonder het onderlinge verschil helder te formuleren en zonder deze keuze te verklaren. In zekere zin zouden we het abstraheren van ‘stads- en dorpsgezichten’ uit ‘landschappen’ daarom een anomalie kunnen noemen.

Parallel met deze wetgevende initiatieven getuigen twee studies dat ook de ideeën over verwetenschappelijking de oren van Vlaamse beleidsmakers bereikten. Zo gaf de minister van Nederlandse cultuur op 3 september 1973 de opdracht aan de Studiegroep Schelde-Dijle vzw om een methodologische voorstudie uit te voeren over ‘stedelijke landschappen’. Naast de evaluatie van bestaande analysemethoden en de uitwerking van algemene criteria om waardevolle ‘stadslandschappen’ af te bakenen, bevat de studie ter illustratie een analyse van vijf steden: Antwerpen, Damme, Maaseik, Oudenaarde en Zoutleeuw.⁴⁵ Nadrukkelijk voortbouwend op de inzichten uit de recente internationale literatuur stelt de studie zich tot doel een objectieve en wetenschappelijke methode te ontwikkelen om stadslandschappen te begrenzen en om een typologie van de “essentiële vormelijke kwaliteiten” van het Vlaamse landschap op te stellen. Even belangrijk is echter de nuance dat enkel deze waardevolle delen geconserveerd dienden te worden; in de beschermde stadslandschappen moesten “de levende stedenbouwkundige functies normaal verder kunnen uitgebouwd worden in enge verweving met elkaar”.⁴⁶ Deze nuance sluit aan bij de vaak gehoorde kritiek van stadsbesturen en stedenbouwkundigen dat de bescherming van grotere landschappen een rem zou vormen op de ontwikkeling van de stads- of dorpskern.⁴⁷ Hoewel de studie kort verwijst naar de Nederlandse Monumentenwet (1961) – waar ‘stads- en dorpsgezichten’ het geijkte statuut was geworden om dit soort landschappen te beschermen – wordt in deze fase echter nog consequent de term ‘stadslandschappen’ of ‘stedelijke landschappen’ gehanteerd.

Twee jaar later, in 1975, gaf de Vlaamse minister van Nederlandse Cultuur een gelijkaardige opdracht aan het interdisciplinaire studiebureau Mens en Ruimte “om voor een aantal historische steden na te gaan, vanuit het bestaande monumentaal patrimonium en het historisch gegroeide patroon van straten, pleinen, stadsgezichten, welke de mogelijkheden zijn voor een stedenbouwkundig verantwoorde ontwikkeling waarin het bouwkundig erfgoed bewaard, gevaloriseerd en geïntegreerd

---

⁴⁵ SCHELDE DIJLE V.Z.W., 1973: *Stedelijke Landschappen. 1. Methodologische voorstudie*, Antwerpen.

⁴⁶ SCHELDE DIJLE V.Z.W., 1973: *Stedelijke Landschappen. 1. Methodologische voorstudie*, Antwerpen, 2-4.

⁴⁷ SCHELDE DIJLE V.Z.W., ingesloten brief.

wordt in een op de toekomst gerichte planning". Ook hier lag de nadruk dus op respect voor zowel het erfgoed als voor de toekomstige noden van de samenleving in het stedelijk weefsel.⁴⁸ Na een inleidende schets van het theoretische kader werd ingezoomd op de steden Diest, Halle, Kortrijk en Veurne. In deze analyses duikt de term 'stadsgezicht' wel regelmatig op naast 'stadslandschap', maar dit zou ook te wijten kunnen zijn aan de late publicatiedatum: de studie werd pas drie jaar na datum gepubliceerd, ná de bekrachtiging van de wet van 1976, als een praktijkhandboek dat volgens de inleiding de "basisgemeenschap" moest sensibiliseren over de werking van het nieuwe decreet. Als voornaamste argument voor de invoer van een nieuwe statuut verwijst de studie naar de nood aan een soepeler instrument om stedelijke kernen af te bakenen en wettelijk te beschermen, ter aanvulling van de verregaande bescherming als monument.⁴⁹ De twee voorstudies vertonen niet alleen onderling sterke inhoudelijke gelijkenissen, maar ook de bepalingen in het definitieve decreet van 1976 lijken er rechtstreeks verband mee te houden, zowel wat betreft de achterliggende filosofie als de concrete voorschriften voor bijvoorbeeld de afbakening van te beschermen zones of de op te leggen normen voor gevels, volumes, materialen en vormgeving.

---

⁴⁸ LAGROU E. et al. 1978: *Facetten van het Bouwkundig Erfgoed 1: Stadsgezichten (Diest, Halle, Kortrijk, Veurne)*, Cultuurbezit in Vlaanderen I, Brussel, Gent. Deze werd een jaar later gevolgd door een nieuwe opdracht, voor de studie van de steden Hasselt, Zottegem en Lokeren.

⁴⁹ SCHELDE DIJLE V.Z.W., 1973: *Stedelijke Landschappen. 1. Methodologische voorstudie*, Antwerpen, 7.

3.3 POST 1976: NAAR EEN ALGEMEEN ONROEREND ERFGOEDDECREET

In kwantitatieve termen zorgde het monumentendecreet van 1976 ontegensprekelijk voor een hausse. Tussen 1976 en 1981 werden niet minder dan 289 dorpsgezichten, 72 stadsgezichten, 247 landschappen en 1609 monumenten beschermd. Ter vergelijking: voor monumenten en landschappen gaat het voor een periode van vijf jaar om dezelfde grootteorde als in een periode van tien jaar voordien.⁵⁰ Internationaal ging men bovendien verder op hetzelfde richtinggevende elan. De ‘Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe’ te Granada op 3 oktober 1985 - door België bekrachtigd in 1992 - pleitte bijvoorbeeld voor de blijvende aandacht voor architecturale gehelen, zijnde “homogeneous groups of urban or rural buildings ... which are sufficiently coherent to form topographically definable units”. Het onderscheid met landschappen ligt volgens dit verdrag in het feit dat de ‘gehelen’ in de eerste plaats bouwkundig zijn, terwijl ‘landschappen’ het resultaat zijn van “the combined works of man and nature”.⁵¹

Het Vlaamse succes bleek echter van korte duur. Volgens een gelijkaardige stand van zaken in 1992 waren de jaren 1980 een triest dieptepunt. Met een vierhonderdtal nieuwe beschermde stads- en dorpsgezichten viel de achteruitgang in deze categorie nog mee, maar vooral de vergelijking met Nederland (dat in totaal tien keer meer beschermingen voltrok in dezelfde periode) moest de penibele situatie symboliseren.⁵² De implementatie van de Monumentenwet van 1976 ging bovendien niet over rozen, onder meer omdat landschappen nog volgens de oude regeling uit 1931 beschermd werden en omdat de kunstmatige grens tussen een landschap en een stads- en dorpsgezicht in de praktijk moeilijk te handhaven bleek. De bescherming als dorpsgezicht van het Vlaams-Brabantse gehucht Amelgem in 1994 werd bijvoorbeeld tot twee keer toe nietig verklaard door de Raad van State, na een uitgebreide semantische discussie over de verhouding tussen bebouwing en open ruimte in een ‘dorpsgezicht’ en een ‘landschap’. Uiteindelijk werd het gehucht beschermd als landschap in 2003 (ID 956).

Naar aanleiding van de te complexe en te lange beschermingsprocedure kwam er op 22 februari 1995 een eerste grote aanpassing van het decreet van 1976. In de marge daarvan speelde het wijzigingsdecreet in op de onduidelijkheid over hoe de directe omgeving van een monument precies

---

⁵⁰ DEMEY A. & GOEDLEVEN E. 1983: Vijftig jaar beschermen in Vlaanderen, *Monumenten&Landschappen*, 2:13-24, 3.

⁵¹ Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, *European Treaty Series*, nr. 121, Granada, 3.X.1985, 2.

⁵² S.N. 1992: *Monumenten- en landschapszorg, Gids van het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap en de Vlaamse Instellingen van Openbaar nut*, Brussel, 2-3.

beschermd moest worden. In het ontwerp van decreet (25 juli 1994) wordt geargumenteed dat “de omgeving van een molen of een boerderij vaak deel uitmaakt van een historische evolutie die mee de waarde van het monument zelf bepalen en het uitzicht van het dorp of de stad. Dergelijke omgevingen worden dan ook eerder onder de noemer van ‘stads- of dorpsgezicht’ gecatalogeerd dan als landschap. In deze context primeert de visuele verbondenheid van de onmiddellijke omgeving met het monument, waarmee het immers een onverbreekelijk geheel vormt”.⁵³ Men stipt dus aan dat een monument en haar omgeving vaak onlosmakelijk verbonden zijn, maar op dit moment beschikte men nog niet over een adequaat instrument om die omgeving te integreren. Een advies van de Raad van State uit 1985 op de vraag of, in geval van bescherming van een geïsoleerde onroerende constructie als monument, de onbebouwde omgeving als dorpsgezicht kan worden beschermd, stelde immers dat de definitie “een groepering van één of meer *monumenten*” automatisch de sites uitsluit die uit *de omgeving van* slechts één monument bestaan. Het “naast elkaar bestaan van een regime van stads- en dorpsgezichten, eensdeels, en van een regime van landschappen, anderdeels, kan slechts zo worden begrepen, dat een groepering van onbebouwde onroerende goederen – m.a.w. zuivere landschappen – alleszins niet onder het begrip ‘stads- of dorpsgezicht’ kan ressorteren”.⁵⁴ Strikt genomen kan de ‘omgeving van’ bij gebrek aan intrinsieke erfgoedwaarde dus niet worden beschouwd als een landschap, maar ook het statuut ‘stads- of dorpsgezicht’ was ontoereikend, omdat de ‘omgeving van’ niet noodzakelijk bebouwd is.

In het ontwerp van decreet werd voorgesteld om simpelweg de woorden “een groepering van” weg te laten in de definitie van een stads- of dorpsgezicht, maar de Raad van State adviseerde opnieuw dat louter een schrapping onvoldoende was. In de plaats werd voorgesteld om “de bescherming van dergelijke geïsoleerde constructies en van de onbebouwde omgeving te laten geschieden bij twee besluiten: één besluit tot rangschikking van de geïsoleerde constructie als monument ... en een tweede besluit tot rangschikking van de onbebouwde omgeving als landschap”, met die nuance dat de onbebouwde omgeving van het monument waardevol genoeg is om als landschap te worden erkend.⁵⁵

In het definitieve wijzigingsdecreet werd de definitie van een ‘stads- of dorpsgezicht’ uiteindelijk

---

⁵³ Decreet van 22 februari 1995 tot wijziging van het decreet van 3 maart 1976 tot beschermingen van monumenten, stads- en dorpsgezichten’, *Belgisch Staatsblad*, 5/4/1995; Ontwerp van decreet tot wijziging van het decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten, 25/7/1994.

⁵⁴ Arrest van de administratie van de Raad van State, 23/4/1985, nr. A. 29.563/VII-9-860: “Vervolgens moet worden benadrukt dat een stads- of dorpsgezicht essentieel een “groepering” is van monumenten en/of onroerende goederen met de omgevende bestanddelen, en dat het die groepering is die een artistieke, wetenschappelijke, . . . enz. waarde moet hebben. Daaruit volgt dat ook de omgeving van het monument of van het onroerend goed, dat weliswaar het hoofdbestanddeel van het te beschermen stads- of dorpsgezicht vormt, op zich een intrinsieke waarde moet hebben welke verdient behouden en beschermd te worden.”

⁵⁵ Ontwerp van decreet tot wijziging van het decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten, 25/7/1994’, 29-30.

ontdubbeld. De oude omschrijving werd behouden (“een groepering van één of meer...”), maar daaraan werd binnen hetzelfde statuut een tweede mogelijkheid toegevoegd, namelijk “de directe, er onmiddellijk mee verbonden visuele omgeving van een monument ... die door haar beeldbepalend karakter de intrinsieke waarde van het monument tot zijn recht doet komen dan wel door haar fysische eigenschappen de instandhouding en het onderhoud van het monument kan waarborgen”. Een bescherming als ‘stads- en dorpsgezicht’ had voortaan dus twee evenwaardige varianten: een ‘bouwkundig geheel’ of de ‘omgeving van een monument’.⁵⁶ Deze tweede categorie zou bekend gaan staan als de ‘ondersteunende stads- of dorpsgezichten’ of de ‘omgevingsstads- of dorpsgezichten’, omdat ze geen intrinsieke erfgoedwaarde bezitten, maar hun waarde ontlene aan een of meerdere nabijgelegen monument(en).

In het jaar dat het wijzigingsdecreet werd bekrachtigd, werd er op 4 juli 1995 een voorstel van decreet ingediend voor de langverwachte regeling voor de bescherming van landschappen.⁵⁷ Als aanleiding werd verwezen naar de ooit bevorderlijke maar ondertussen gedateerde regelgeving, met een gebrek aan aandacht voor de dynamiek van landschappen, aan activerende maatregelen (enkel verboden, geen verplichtingen) en aan financiële middelen. Tegelijk wordt aangehaald dat landschapszorg onlosmakelijk verbonden is aan een breder verhaal (ruimtelijke ordening, stedenbouw, landeigendommen, natuur- en bosbehoud), maar dat het niettemin zijn plaats verdient om ook de cultuurhistorische aspecten van landschappen te vrijwaren.⁵⁸ Het definitieve decreet omschrijft een landschap als “een begrensde grondoppervlakte met een geringe dichtheid van bebouwing en een onderlinge samenhang waarvan de verschijningsvorm en de samenhang het resultaat zijn van natuurlijke processen en van maatschappelijke ontwikkelingen”.⁵⁹ Uit de bespreking van het voorstel tot decreet blijkt dat het “verschil tussen een landschap en een dorpsgezicht” een heikele kwestie was. De discussie wordt beslecht met de boodschap van de indiener dat de voorgestelde tekst voldoende duidelijkheid biedt, gezien het expliciete onderscheid tussen de “geringe dichtheid van bebouwing” in het landschapsdecreet en de focus op “monumenten en/of onroerende goederen” in het Monumentendecreet van 1976.⁶⁰ In lijn met de conventie van Granada is de doorslaggevende factor met andere woorden het belang van de bebouwing voor de erkenning als erfgoed: een landschap kan wel degelijk bebouwd zijn, zolang die bebouwing niet het zwaartepunt van de bescherming inhoudt.

---

⁵⁶ Decreet van 22 februari 1995 tot wijziging van het decreet van 3 maart 1976 tot beschermingen van monumenten en stads- en dorpsgezichten’, *Belgisch Staatsblad*, 5/4/1995.

⁵⁷ Voorstel van decreet houdende bescherming van landschappen, 4/7/1995.

⁵⁸ Voorstel van decreet houdende bescherming van landschappen – verslag’, 27/3/1996.

⁵⁹ Decreet van 16 april 1996 houdende bescherming van landschappen, *Belgisch Staatsblad*, 21/5/1996.

⁶⁰ Voorstel van decreet houdende bescherming van landschappen – verslag’, 27/3/1996.

Voorgaand overzicht gaat slechts sporadisch dieper in op de rechtsgevolgen van de beschermingsstatuten. De basis is echter simpel: de verplichtingen bij een bescherming als monument gingen veel verder dan die van landschappen, maar daar tegenover stond een royaler regime wat betreft subsidiëring. Eigenaars van monumenten hadden sinds de wet van 1931 immers recht op financiële steun voor het onderhoud van hun goed, terwijl dit voor de (veel grotere) landschappen lange tijd als ondenkbaar werd beschouwd.⁶¹ Het financieringsluik werd in 1976 grondig hervormd, met aanpassingen in 1991, 1992, 1995 en 2002 (zoals bijvoorbeeld de vervanging van de term ‘subsidies’ door ‘premies’, een nieuwe verdeelsleutel en een vereenvoudiging van de procedure), maar aan voorgenoemd basisprincipe werd niet geraakt. Net als landschappen gaf een bescherming als stads- en dorpsgezicht geen recht op een financiële tegemoetkoming.⁶² Een neveneffect van deze uiteenlopende systemen waren oneigenlijke beschermingen, waarbij een statuut als monument onterecht werd gebruikt om feitelijke ‘landschappen’ of ‘stads- en dorpsgezichten’ alsnog aanspraak te laten maken op premies.

Dit euvel werd verholpen in twee fases. Het Landschapsdecreet (1996) stelde “een financiële regeling vast met het oog op de verwezenlijking van het beheersplan”, betreffende de “instandhouding, het onderhoud, het herstel, de ontsluiting, het beheer, het onderzoek en de voorlichting over het definitief beschermd landschap”.⁶³ Voor stads- en dorpsgezichten kwam er een gelijkaardige aanpassing in 2004, met als voorwaarde dat er een herwaarderingsplan moest worden opgemaakt en goedgekeurd.⁶⁴ Deze decreten werden in de loop der jaren nog bijgeschaafd via besluiten, maar voortaan kon beschermd erfgoed dus ook via de statuten ‘landschappen’ en ‘stads- en dorpsgezichten’ in aanmerking komen voor premies.⁶⁵

Recent werd er ten slotte opnieuw een grote wetgevende stap gezet met het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013. Ondanks de vele pogingen om verbeteringen aan te brengen, was de regelgeving over onroerend erfgoed aan het begin van de eenentwintigste eeuw nog steeds versnipperd. De bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten (1976), landschappen (1996) en ook archeologie (1993) werd geregeld via afzonderlijke decreten, met specifieke intenties, procedures en rechtsgevolgen. Het nieuwe Onroerenderfgoeddecreet en het

---

⁶¹ Wetsontwerp op het behoud van Monumenten en Landschappen, *Memorie van Toelichting*, 15/1/1929.

⁶² GOEDLEVEN E. 1986: Subsidiëring van werken aan monumenten, *Ruimtelijke Planning*, 16, 11.

⁶³ Decreet van 16 april 1996 houdende bescherming van landschappen, *Belgisch Staatsblad*, 21/5/1996, 8. Met aanvullingen: Besluit van de Vlaamse Regering van 4 april 2003 tot instelling van een premiestelsel voor ‘beschermd landschappen’, *Belgisch Staatsblad*, 20/6/2003.

⁶⁴ Besluit van de Vlaamse Regering van 14 juli 2004 tot het vaststellen van een onderhoudspremie voor beschermd monumenten en stads- en dorpsgezichten, *Belgisch Staatsblad*, 29/12/2004.

⁶⁵ VAN HOORICK G. 2004: Beschermd landschappen, ankerplaatsen en erfgoedlandschappen – nieuwe kansen voor de landschapszorg, *Tijdschrift voor milieurecht*, 6, 617.

bijhorende uitvoeringsbesluit van 16 mei 2014 stelden zich tot doel om de procedures en de rechtsgevolgen te stroomlijnen door de bestaande beschermingsstatuten te uniformiseren en om lokale besturen een grotere rol toe te kennen. De definities van de begrippen ‘monument’, ‘stads- en dorpsgezicht’ en ‘cultuurhistorisch landschap’ bleven nagenoeg identiek, met twee belangrijke nuances. Ten eerste werd het principe van de overgangszone (“een begrensde grondoppervlakte die de erfgoedwaarde ... ondersteunt”) uitgebreid naar álle statuten. De verruiming van de definitie van een ‘stads- en dorpsgezicht’ zoals ingevoerd in 1995 werd zo teruggeschroefd. In de plaats kregen dit soort gebieden een nieuwe invulling als overgangs- of bufferzone waarvan de waarde onlosmakelijk verbonden was met een concreet monument, landschap of stads- of dorpsgezicht. Ten tweede werd aan de term ‘landschappen’ het adjectief ‘cultuurhistorisch’ toegevoegd, om het verschil met zuiver natuurlijke landschappen te accentueren.⁶⁶ Interessant is dat het voorstel tot schrapping van het zinsdeel “met een geringe dichtheid van bebouwing” in de decretale definitie van een landschap niet weerhouden werd, met als argument dat dit de doorslaggevende factor is om een cultuurhistorisch landschap te onderscheiden van een stads- of dorpsgezicht.⁶⁷ Dit laatste statuut blijft dus tot vandaag het gangbare instrument om ‘bouwkundige gehelen’ te beschermen.

---

⁶⁶ Cultuurhistorisch landschap: een begrensde grondoppervlakte met een geringe dichtheid van bebouwing en een onderlinge samenhang waarvan de verschijningsvorm en de samenhang het resultaat zijn van natuurlijke processen en van maatschappelijke ontwikkelingen van algemeen belang wegens de erfgoedwaarde; Monument: een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen, met inbegrip van de cultuurgoederen die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen van algemeen belang wegens de erfgoedwaarde(n); Stads- of dorpsgezicht: een geheel van een of meer monumenten en/of onroerende goederen met omgevende bestanddelen zoals beplantingen, omheiningen, waterlopen, bruggen, wegen, straten en pleinen, van algemeen belang wegens de erfgoedwaarde

⁶⁷ Ontwerp van decreet betreffende het onroerend erfgoed, 1901 (2012-2013), nr. 8, 56 (amendement 60).

3.4 CONCLUSIE

Het toenemende belang van bouwkundige gehelen loopt als een rode draad doorheen de geschiedenis van beschermingen in de voorbije eeuw in België, Vlaanderen én Europa. Omstreeks de eeuwwisseling (1900) kwamen de eerste barsten in de exclusieve aandacht van de voorgaande generaties voor afzonderlijke gebouwen. Dit leidde tot de wettelijke erkenning van de erfgoedwaarde van ‘landschappen’ in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw. In de praktijk behoorde ook bouwkundig erfgoed tot deze categorie – “stadsbeelden en meer bepaald monumentale blokken”, zoals formeel erkend door de Raad van State in 1954. Waar de zorg voor bouwkundige ensembles lange tijd een relatief marginaal fenomeen bleef, waren ze in de jaren 1960 en 1970 echter niet meer weg te denken uit de vele debatten en visieteksten over het onroerenderfgoedbeleid van de toekomst, zowel in wetenschappelijke als politieke kringen. In Vlaanderen kreeg deze tendens een specifieke invulling met de introductie van een nieuw beschermingsstatuut als ‘stads- en dorpsgezicht’ in 1976. Wat begon als een groeiende algemene bekommernis om grotere gehelen, inclusief (natuur)landschappen en de omgeving van individuele monumenten, mondde in Vlaanderen uit in nieuwe regelgeving met een focus op waardevolle ensembles van voornamelijk bouwkundige aard. Na enkele ad-hoc-ingrepen in de jaren 1990 en 2000 – waardoor het statuut ‘stads- en dorpsgezicht’ tijdelijk werd gebruikt om ook de directe omgeving van monumenten te beschermen - werd ten slotte opnieuw een stap van formaat gezet met het Vlaamse Onroerenderfgoeddecreet, in voege sinds 1 januari 2015. De uniformisering van de procedures voor monumenten, landschappen, stads- en dorpsgezichten en archeologische sites kwam tegemoet aan de ongelijke financiële behandeling van de verschillende statuten maar aan de fundamenten van de statuten zelf werd niet geraakt. Ook vandaag beschikken we nog over verschillende statuten om erfgoed te beschermen.

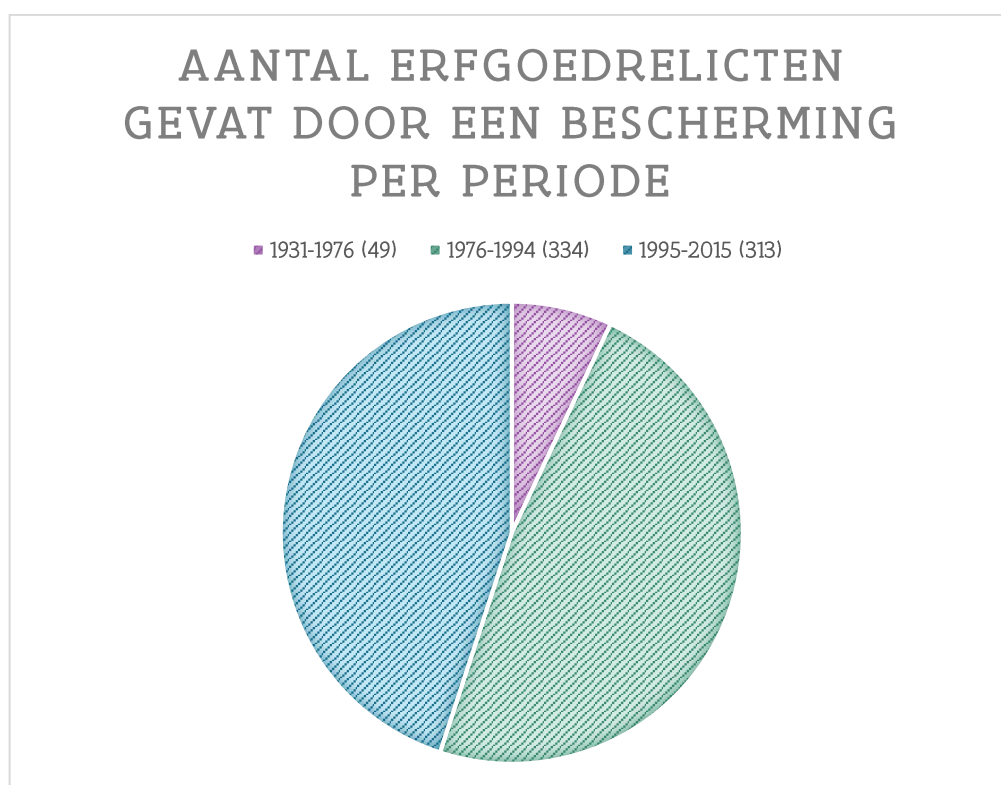

4 CHRONOLOGISCHE TENDENSEN

In het eerste hoofdstuk kwamen we tot de conclusie dat het beschermd onroerend erfgoed in Vlaanderen onderverdeeld kan worden in coherente categorieën, in groepen van erfgoedrelicten met gelijkaardige kenmerken. In het vorige hoofdstuk werd dan weer duidelijk dat de onroerenderfgoedregelgeving in België en Vlaanderen regelmatig werd aangepast. In deze paragraaf schetsen we de impact van de evolutie van de regelgeving op de beschermingspraktijk aan de hand van concrete voorbeelden van beschermingen van bouwkundige gehelen, met als centrale vraag: kunnen we de sterke verschillen tussen gelijkaardige erfgoedrelicten verklaren aan de hand van de evolutie van de regelgeving?

We structureren dit overzicht via drie cesuren:

- 7 augustus 1931, wet op het behoud van monumenten en landschappen
- 3 maart 1976, decreet tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten ('Monumentendecreet')
- 22 februari 1995, decreet tot wijziging van het decreet van 3 maart 1976 tot beschermingen van monumenten, stads- en dorpsgezichten'⁶⁸

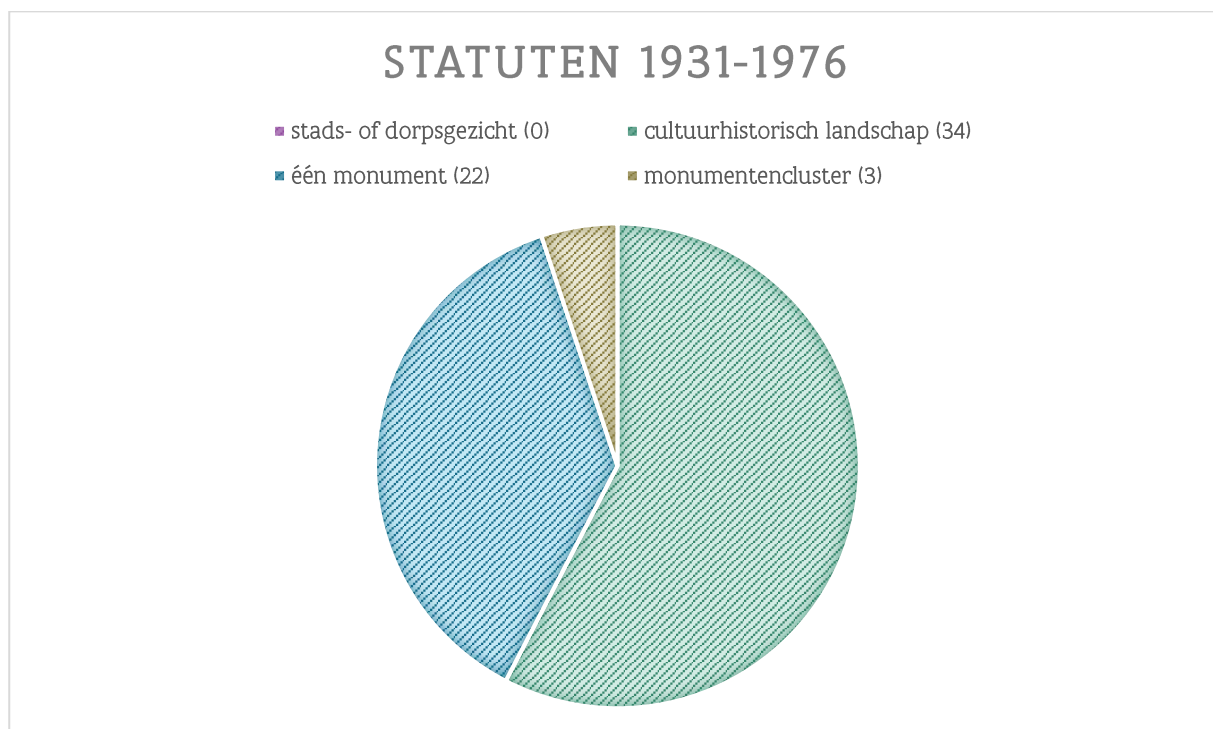

⁶⁸ Het Onroerenderfgoeddecreet wordt wellicht ook een belangrijke cesuur, maar het werd te recent ingevoerd om de impact ervan te meten. We beperken deze analyse dus tot het jaar 2014.

4.1 1931-1976

Tussen 1931 en 1976 tellen we 163 beschermingen die betrekking hebben op een bouwkundig geheel: 83 als cultuurhistorisch landschap en 80 als monument. Deze cijfers geven echter een vertekend beeld: 58 beschermingen als monument vormen samen 4 monumentenclusters, terwijl 20 bouwkundige gehelen gevat worden door twee of meer beschermingen. Ter illustratie: het begijnhof van Sint-Truiden wordt gevat door niet minder dan 48 cultuurhistorische landschappen (aangezien alle gebouwen en percelen afzonderlijk beschermd zijn als een cultuurhistorisch landschap). Wanneer we deze overlappings eruit filteren, tellen we nog 49 bouwkundige gehelen die beschermd werden tussen 1931 en 1976.

De beschermingen in deze periode getuigen van de uitgesproken voorkeur voor religieuze gebouwen van middeleeuwse oorsprong die het begin van de beschermingspraktijk in België typeert: 14 begijnhoven, 5 godshuizen en 8 combinaties van een parochiekerk met het nabijgelegen kerkhof en een pastorie of dekenij. De oudste beschermde bouwkundige gehelen waren bijvoorbeeld het begijnhof van Kortrijk, beschermd als één monument in 1937 (ID 12225); het begijnhof van Diest, de bebouwing beschermd als één monument in 1938 (ID 859) en het geheel als cultuurhistorisch landschap in 1939 (ID 877); het begijnhof van Brugge, beschermd als cultuurhistorisch landschap in 1939 (ID 13736); het begijnhof van Hasselt, beschermd als één monument in 1939 (2839); en het

begijnhof van Dendermonde, beschermd als cultuurhistorisch landschap in 1942.⁶⁹ Het mag duidelijk zijn dat er nog geen eenduidige manier bestond om nochtans zeer gelijkaardig erfgoed te beschermen. De oudste voorbeelden van ruimtelijke gehelen waarin een parochiekerk samen werd beschermd met een pastorie of dekenij, zijn de Sint-Niklaaskerk te Drogenbos (ID 1332) en de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Grobbendonk (ID 7262), beschermd als cultuurhistorisch landschap in respectievelijk 1945 en 1967. Even relevant is echter de vroege aandacht voor niet-religieuze gehelen in steden en dorpskernen, die aanvankelijk hoofdzakelijk beschermd werden als cultuurhistorisch landschap. Het marktplein in het centrum van de stad Maaseik werd in 1940 beschermd als cultuurhistorisch landschap (ID 2798), maar het is onmogelijk te achterhalen of het de intentie was om de aanpalende gevels mee te beschermen. De zuidgevels van de Grote Markt te Diest (ID 889) vormen dan weer een monumentencluster, beschermd als afzonderlijke monumenten in 1943. De bescherming als cultuurhistorisch landschap van 'Oudeberg en omgeving' te Geraardsbergen bestaat onder meer uit een herberg, een kapel en een kasteel, maar de gebouwen bevinden zich wel nog in een uitgesproken landelijke omgeving. De bescherming van de omgeving van de Sint-Janskerk te Tervuren in 1946 (ID 861) is daarentegen ontegensprekelijk stedelijk. De 'aanpalende woningen' worden immers vermeld in het beschermingsbesluit en maken integraal deel uit van de afbakening van het landschap op het betekend plan. In hetzelfde jaar werd ook 'het landschap gevormd door de dorpskom van Gaasbeek' te Lennik (ID 1771) beschermd, met onder meer het marktplein, straten, de kerk, een pastorie, een café en brouwerij, en enkele dorpswoningen. Ook een rij herenhuizen tegenover de Predikherenkerk te Leuven (ID 1789) en de gevelwanden van de Gras- en Korenlei te Gent (ID 8740) behoren tot de afbakening op het betekend plan, beschermd in 1948 en 1952, waarbij in het beschermingsbesluit sprake is van een 'stadsbeeld'. Op het plan wordt de afbakening van de Gras- en Korenlei bovendien expliciet benoemd als een 'stadsgezicht'. Deze beschermingen tonen aan dat de discussies in de jaren 1950 over het rechtmatige gebruik van het instrument 'landschappen' om bouwkundige erfgoedrelicten te beschermen niet uit de lucht gegrepen waren.

In de jaren 1960 en 1970 zette de tendens zich voort. Zo werden de marktpleinen van de steden Lommel (ID 2532) en Zoutleeuw (ID 1749) beschermd als cultuurhistorisch landschap, naast enkele dorpskernen zoals bijvoorbeeld Sint-Denijs-Boekel te Zwalm (ID 10771), Mullem te Oudenaarde (ID 10055) en Pulderbos te Zandhoven (5591). Tegelijk verbreedde de blik naar andere, kleinere bouwkundige gehelen, aanvankelijk beperkt tot grote steden. De Leysstraat te Antwerpen (ID 4666)

---

⁶⁹ Strikt genomen is het feodaal kasteel van Beersel (ID 483) het oudste beschermde bouwkundig geheel (als cultuurhistorisch landschap in 1934), maar hier gaat het om een oneigenlijk bouwkundig geheel, omdat de aangrenzende hoeve en een herberg die deel uitmaken van de beschermde afbakening geen enkele link hebben met het kasteel.

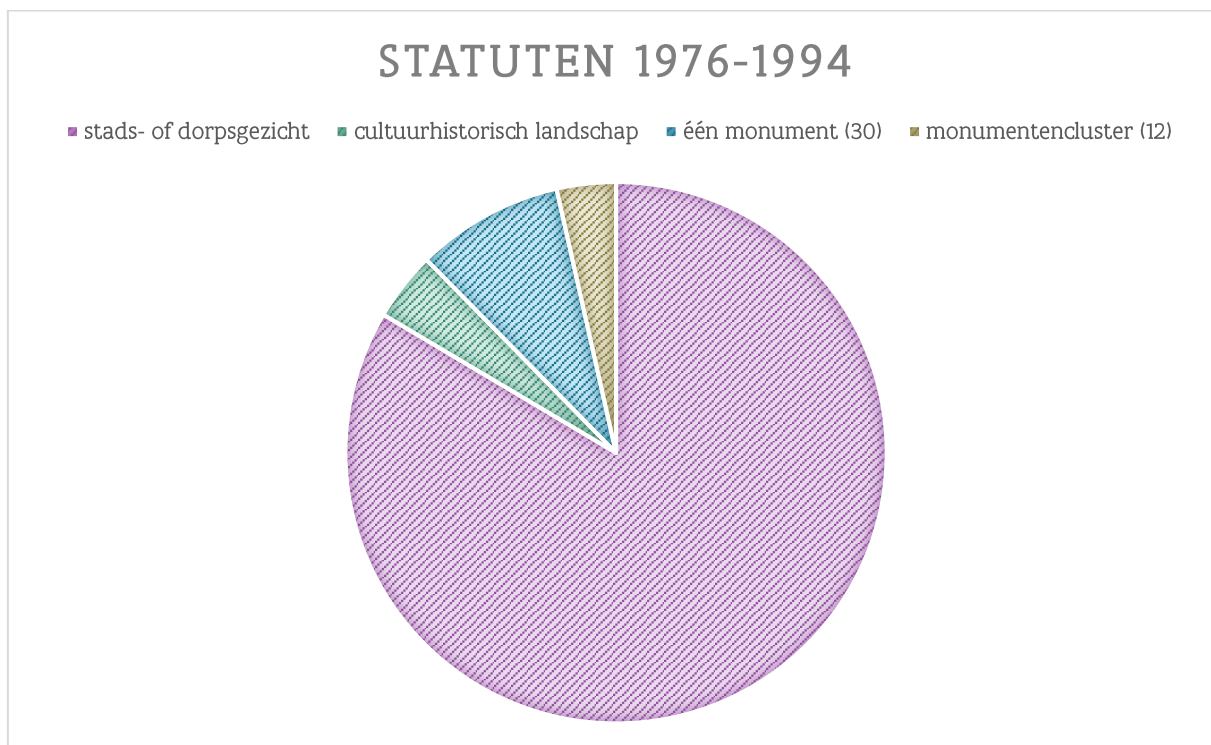

werd bijvoorbeeld beschermd als cultuurhistorisch landschap in 1973, inclusief de woningen, maar die woningen werden tegelijkertijd samen beschermd als één monument. Ook de Vlaikensgang te Antwerpen (ID 6495) kende een gelijktijdige dubbele bescherming als landschap en als één monument in 1973. In Brugge werden in 1974 dan weer vier ensembles van in totaal 21 stadswoningen beschermd als monument (ID 12754, 12712, 12713 en 12773), net als een bouwblok te Leuven (ID 1636) en een ensemble van achttiende-eeuwse burgerhuizen te Tienen (ID 1136). Net als bij de religieuze sites als begijnhoven en de omgevingen van parochiekerken werden monumenten- en landschapsbeschermingen dus door en over elkaar gebruikt, ongeacht het type erfgoed. Niettemin tonen deze beschermingen aan dat de interesse in bouwkundige gehelen zich ook in België al vanaf de jaren 1940 uitte in concrete beschermingen, met de wettelijke instrumenten die op dat moment voorhanden waren.

4.2 1976-1994

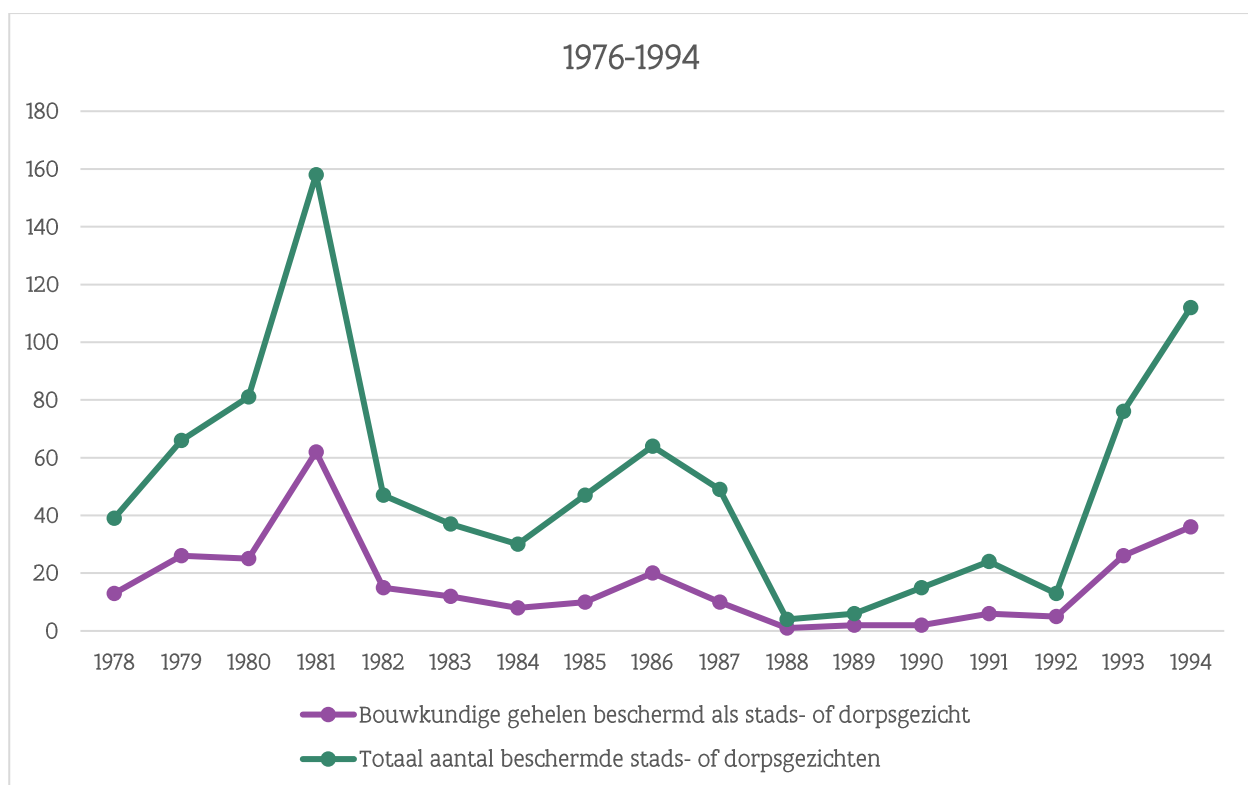
Vanaf 3 maart 1976 was het mogelijk om erfgoedrelicten wettelijk te beschermen als stads- of dorpsgezicht. Het eerste erfgoedrelict in Vlaanderen waarvoor dit instrument gebruikt werd, was de omgeving van de windmolen 'Ronsemolen' te Gistel, op 9 november 1977, een ruimtelijk geheel waartoe niet alleen de als monument beschermde windmolen zelf behoorde, maar ook een villa, een kasteeldomein en een landhuis met park (ID 12570). In de jaren 1976⁷⁰ en 1977 werden er nog 14 andere bouwkundige gehelen beschermd. Twee daarvan werden beschermd als één monument: een ensemble van drie zestiende-eeuwse burgerhuizen te Antwerpen (ID 6836) en de Beursgang met aangrenzende huizen te Leuven (ID 1593), niet toevallig eerder kleinschalige bouwkundige ensembles in een grote stad. De overige gehelen werden in deze periode echter nog steeds beschermd als cultuurhistorisch landschap, waaronder een begijnhof, enkele dorpskernen, enkele ruimtelijke gehelen van alleenstaande gebouwen in landelijke gebieden en enkele combinaties van een parochiekerk met pastorie of dekenij.⁷¹ Tussen de 40 bouwkundige gehelen die beschermd werden in de daaropvolgende

⁷⁰ Na 3 maart 1976.

⁷¹ Voorbeelden van dorpskernen (de dorpskommen van Grimminge te Geraardsbergen (ID 9151) en van Zandhoven (ID 5702)); van ruimtelijke gehelen van alleenstaande gebouwen in landelijke gebieden (twee hoeves te Landen (ID 1720) of de restanten van een zestiende-eeuws kasteel, een hoeve en een oorlogsmonument te Wijnegem (ID 7219); of van combinaties van een parochiekerk met pastorie of dekenij (de kerk en de pastorie van de Sint-Maurusparochie te Holsbeek (ID 1460) of van de Sint-Guibertusparochie te Schilde (ID 7158))

jaren 1978 en 1979 zit daarentegen slechts één cultuurhistorisch landschap.⁷² Twee van deze gehelen hadden wel een dubbele bescherming: een rij eclectische burgerhuizen te Gent werd tegelijk beschermd als één monument (ID 8576), terwijl de arbeiderswoningen in het Twaalfkamerenbeluik te Gent ook beschermd werden als afzonderlijke monumenten (ID 10374). Het duurde dus een tweetal jaar vooraleer het nieuwe instrument in gebruik werd genomen, omdat de procedures die gestart waren onder de oude regelgeving nog afgerond moesten worden.

Het nieuwe beschermingsinstrument miste zijn effect niet. Tussen 1978 en 1994 werden 323 bouwkundige gehelen beschermd, dus bijna de helft van het totale aantal beschermde bouwkundige gehelen. In 290 gevallen ging het om een bescherming als stads- of dorpsgezicht. In deze periode zijn er wel nog sterke schommelingen. In de vijf jaar na de introductie van het instrument werden 153 bouwkundige gehelen beschermd als stads- of dorpsgezicht (1978-1982), met 62 beschermde bouwkundige gehelen in één jaar in 1981 als absoluut hoogtepunt. Tien jaar later tellen we nog slechts 22 beschermingen in een even lange periode (1988-1992), met slechts 1 bescherming in het jaar 1988 als dieptepunt. Deze schommelingen volgen de algemene tendens, waarbij het totaal aantal beschermingen als stads- of dorpsgezicht tot 1987 floreerde, om tussen 1988 en 1992 in elkaar te stuiken.

⁷² Zie verder in deze paragraaf.

Het veelvuldige gebruik van stads- of dorpsgezichten betekent echter niet dat alle bouwkundige gehelen voortaan consequent op dezelfde manier werden beschermd. Ten eerste werden in dezelfde periode nog 30 bouwkundige gehelen beschermd als één monument (30). Opvallend is dat het vooral gaat om relatief kleine bouwblokken, straatwanden of delen van straatwanden die bestaan uit een vijftal gebouwen met gelijkaardige stijlkenmerken, in grote historische steden als Antwerpen, Gent, Leuven, Lier of Brugge. Ter illustratie: alle 30 als monument beschermde bouwkundige gehelen uit deze periode bevinden zich in een stadskern; 19 van de 30 beschermingen hebben als kernsite '(gedeeltelijke) straatwand', 3 andere zijn een collectief geheel; en 25 van de 30 beschermingen werden ontworpen door dezelfde architect, in dezelfde stijl of in dezelfde periode.

We zouden hieruit kunnen concluderen dat een bescherming als monument het gekijkte instrument was om relatief kleine, homogene stedelijke gehelen te beschermen. Gelijkaardige types erfgoed werden echter ook regelmatig beschermd als stads- of dorpsgezicht. Zo zijn er bijvoorbeeld 23 als stadsgezicht beschermde bouwkundige gehelen met als kernsite '(gedeeltelijke) straatwand' en 17 collectieve gehelen (begijnhoven, godshuizen en beluiken). Ook de 13 monumentenclusters die in deze periode beschermd werden, bevinden zich in grote steden en hebben betrekking op bijvoorbeeld straatwanden, pleinen, begijnhoven of beluiken. Het voornaamste verschil met de beschermingen als één monument is dat het bij monumentenclusters vaker gaat om gehelen van grotere omvang, zoals bijvoorbeeld de volledige wijk Zurenborg te Antwerpen (ID 6401) of de gevelwand van het Graaf van Vlaanderenplein te Gent (ID 8913).

Dat er twijfels bestonden over het meest geschikte instrument blijkt ook uit het – weliswaar geringe - aantal bouwkundige gehelen die dubbel beschermd werden in hetzelfde beschermingsbesluit. Zo werden vier bouwkundige gehelen op hetzelfde moment beschermd als stadsgezicht en als monumentclusters; drie bouwkundige gehelen tegelijk als stads- of dorpsgezicht en als één monument. Daarnaast zijn er nog 4 als één monument beschermde straatwanden die ook behoren tot de afbakening van een groter stadsgezicht dat op hetzelfde moment werd beschermd, zoals bijvoorbeeld een ensemble van vier burgerhuizen te Gent (ID 8584) dat deel uitmaakt van het stadsgezicht 'Patershol' (ID 8632).

Een positieve vaststelling is dat er tussen 1978 en 1994 nog slechts twee bouwkundige gehelen beschermd werden als cultuurhistorisch landschap: het domein Ertbrugge – Zwarte Arend te Wijnegem in 1985 (ID 5463) en het park van Tervuren in 1978 (ID 12224). Die keuze is in deze gevallen niet ongegrond: hoewel bijvoorbeeld, enkele hoeves, kastelen, bijgebouwen en een kapel expliciet gewaardeerd worden in het besluit van domein Ertbrugge, ligt de focus van de bescherming toch vooral op de parken, parkbossen en landbouwgronden. Daar staat tegenover dat de impact van de bescherming als landschap op de bouwkundige elementen niet waterdicht was. Het park van Tervuren

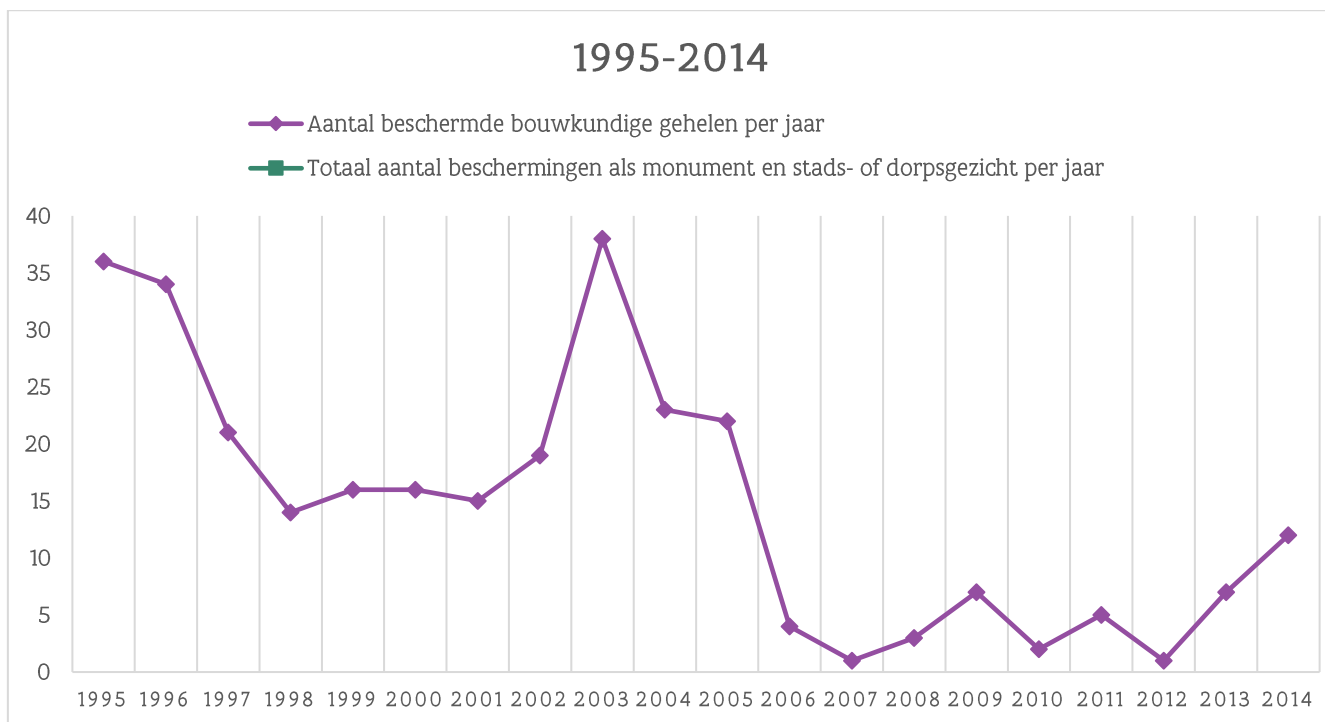

werd 2004 bijvoorbeeld opnieuw beschermd, maar dan als monument (ID 12224), met een uitgebreide waardering van de gebouwen. Daardoor bestaat er geen twijfel meer over de bescherming van bijvoorbeeld een donjon, een vroegbarokke kapel, een kilometerslange bakstenen omwalling, een ijskelder en enkele negentiende-eeuwse paleizen.

Heel wat erfgoedrelicten met landschappelijke waarde werden in deze periode bovendien als stads- of dorpsgezicht beschermd. Zo zijn er 178 bouwkundige gehelen waarbij zich bijvoorbeeld ook bossen, weiden, boomgaarden, tuinen of parken binnen de beschermde afbakening bevinden. Deze beschermingen komen niet toevallig voor in landelijke gebieden, hoofdzakelijk dorpskernen. Bij 36 van deze bouwkundige gehelen werden de landschappelijke elementen expliciet gewaardeerd in het beschermingsbesluit. Daarnaast werden er tussen 1978 en 1994 zelfs 10 relicten beschermd als stads- of dorpsgezicht die eigenlijk zuiver landschappelijke erfgoedwaarde hebben, zoals de Maalbeekvallei te Grimbergen (ID 1183), de 'groene boorden' te Ichtegem (ID 12292) of het domein Hottat te Bierbeek (ID 1084). We mogen de afwezigheid van bouwkundige gehelen die beschermd zijn als cultuurhistorisch landschap dus niet zomaar interpreteren alsof de introductie van het nieuwe instrument heeft geleid tot meer duidelijkheid. Het is eerder dat de slinger te ver was doorgeslagen: voortaan werd er vooral gekozen voor een bescherming als 'stads- of dorpsgezicht', ook wanneer een site landschappelijke erfgoedwaarde had. De meest waarschijnlijke verklaring voor deze voorkeur is de procedure: bij stads- of dorpsgezichten was het tot 1995 niet vereist om de eigenaars van betrokken percelen formeel op de hoogte te brengen van de bescherming, in tegenstelling tot bij cultuurhistorische landschappen.

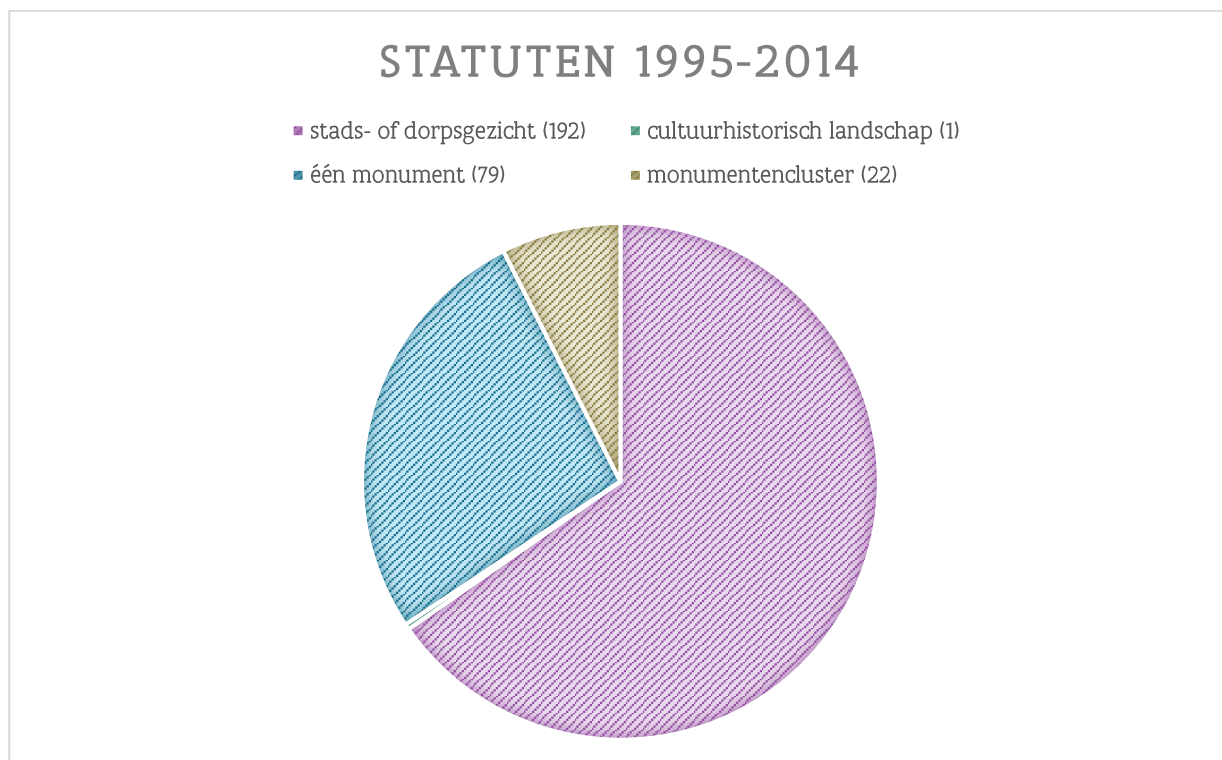
4.3 1995-2014

De breuk in het jaar 1995 is heel wat minder afgetekend dan in 1976, omdat de wetswijzigingen minder ingrijpend waren. De veranderingen bleven beperkt tot bijvoorbeeld concrete stappen in de procedures of nuances bij termen en definities in de regelgeving, maar steeds binnen het kader van het bestaande beschermingsinstrumentarium. Zo zien we in deze periode gelijkaardige tendensen als in de voorgaande periode, maar met lichte nuances. In totaal werden er 298 bouwkundige gehelen beschermd in een periode van 20 jaar (gemiddeld 14,9 bouwkundige gehelen per jaar in de periode 1995-2014), tegenover 339 in de voorgaande periode van 18 jaar (gemiddeld 18,8 bouwkundige gehelen per jaar in de periode 1977-1994). De daling zet zich vooral door vanaf 2006. De timing van de plotse terugval is opmerkelijk, omdat een wetswijziging in 2004 het mogelijk maakte om ook onderhoudspremies te krijgen voor stads- of dorpsgezichten, op voorwaarde dat er een herwaarderingsplan werd opgesteld.⁷³ Het was dus logischer geweest wanneer het aantal beschermingen van bouwkundige gehelen net was gestégen. Vanaf 2006 zien we wel een andere verschuiving: van de 38 bouwkundige gehelen die beschermd werden tussen 2006 en 2014, zijn er 34

⁷³ Besluit van de Vlaamse Regering van 14 juli 2004 tot het vaststellen van een onderhoudspremie voor beschermde monumenten en stads- en dorpsgezichten, *Belgisch Staatsblad*, 29 december 2004, 82555.

beschermd als stads- of dorpsgezicht. De wetswijziging lijkt er dus voor gezorgd te hebben dat bouwkundige gehelen minder snel als monument beschermd werden om louter financiële redenen.⁷⁴

Nog steeds 192 van de 298 bouwkundige gehelen werden enkel beschermd als stads- of dorpsgezicht, maar dat betekent ook dat het aandeel van de andere instrumenten toenam in vergelijking met de voorgaande periode. Die toename vinden we hoofdzakelijk bij de beschermingen als monument. 79 bouwkundige gehelen werden tussen 1995 en 2014 beschermd als één monument. Noemenswaardig is dat de grote meerderheid (61) daarvan werd ontworpen door dezelfde architect of in dezelfde stijl, en dat het vooral straatwanden, delen van straatwanden (52) of combinaties van minder dan vier alleenstaande gebouwen betreft (7). Kleinschalige, homogene ensembles kwamen dus sneller in aanmerking voor een bescherming als monument, maar opnieuw is dit geen vaste regel: bijvoorbeeld nog 16 (gedeeltelijke) straatwanden werden enkel beschermd als stads- of dorpsgezicht. Daarnaast werden er 22 bouwkundige gehelen beschermd als monumentenclusters hoofdzakelijk straten en straatwanden. Opmerkelijk: op 2 uitzonderingen na vonden deze beschermingen allemaal plaats in de periode 2002-2005 en op 5 na allemaal in de provincies West- en Oost-Vlaanderen. Het ging dus

---

⁷⁴ Bij de als monument beschermde bouwkundige gehelen uit de periode 2006-2014 is de erfgoedwaarde van het interieur niet geëxpliciteerd in het beschermingsbesluit, zoals bijvoorbeeld een ensemble van 12 eclectische burgerhuizen te Wemmel (ID 7755) of het wooncomplex ontworpen door architect Willy Van Der Meeren (ID 224). Bij twee burgerhuizen te Gent (ID 10297) en drie burgerhuizen te Diksmuide (ID 11938) is het interieur wél gewaardeerd.

duidelijk om een kortstondig en provinciaal fenomeen. Ondanks de relatief uitgebreide beschrijvingen in het inhoudelijk dossier worden de interieurs meestal niet vermeld, wat het vermoeden ondersteunt dat het inderdaad om verdoken stadsgezichten gaat.

Een goed voorbeeld van de zachte evolutie van de beschermingspraktijk is het gebruik van het instrument 'stads- of dorpsgezicht' als overgangszones, ook bekend als de 'ondersteunende stads- of dorpsgezichten' of de 'omgevingsstads- of dorpsgezichten'. In 1995 werd beslist dat gebieden die hun waarde ontleen aan een of meerdere nabijgelegen monument(en) ook wettelijk beschermd mochten worden als stads- of dorpsgezicht ("de directe, er onmiddellijk mee verbonden visuele omgeving van een monument"). Tussen 1995 en 2015 werd de omgeving van twee of meer als monument beschermde erfgoedrelicten 22 keer beschermd als stads- of dorpsgezicht, al dan niet inclusief de monumenten zelf.⁷⁵ Dit was echter geen totale nieuwigheid: ook in de periode 1977-1994 werden er al 16 gelijkaardige 'omgevingen' van ruimtelijke gehelen op deze manier beschermd. Het ging dus om de juridische verankering van een administratieve praktijk die al jarenlang gangbaar was, net als de erkenning in 1954 dat het instrument 'landschappen' gebruikt mocht worden om stadsbeelden te beschermen.

Een afwijkende verschijningsvorm van dit soort overgangszone was de semi-overgangszone, waarbij de omgeving van een beschermd monument afzonderlijk werd beschermd als stads- of dorpsgezicht of als cultuurhistorisch landschap, maar waarbij zich binnen de afbakening van die extra bescherming één of meerdere bouwkundige erfgoedrelicten bevinden.⁷⁶ Opnieuw leidde de wetswijziging in 1995 niet tot een breuk in de praktijk: in de periode 1977-1994 werden er 17 semi-overgangszones beschermd, in de periode 1995-2014 nog 14. Problematisch bij deze beschermingen is dat de omgeving intrinsieke erfgoedwaarde heeft. Enerzijds gaat het om een bouwkundig geheel; anderzijds behoort één van de erfgoedrelicten in dat bouwkundig geheel eigenlijk tot de overgangszone en is dit relict niet afzonderlijk beschermd als monument. De gelijkwaardige bouwkundige relicten hebben strikt genomen dus niet dezelfde juridische waarde.⁷⁷

Tussen 1995 en 2015 werd er opnieuw één bouwkundig geheel beschermd als cultuurhistorisch landschap: het gehucht Amelgem te Meise, Merchtem en Wemmel (ID 956). Maar ook in deze periode werden tientallen erfgoedrelicten met landschappelijke waarde beschermd als stads- of dorpsgezicht.

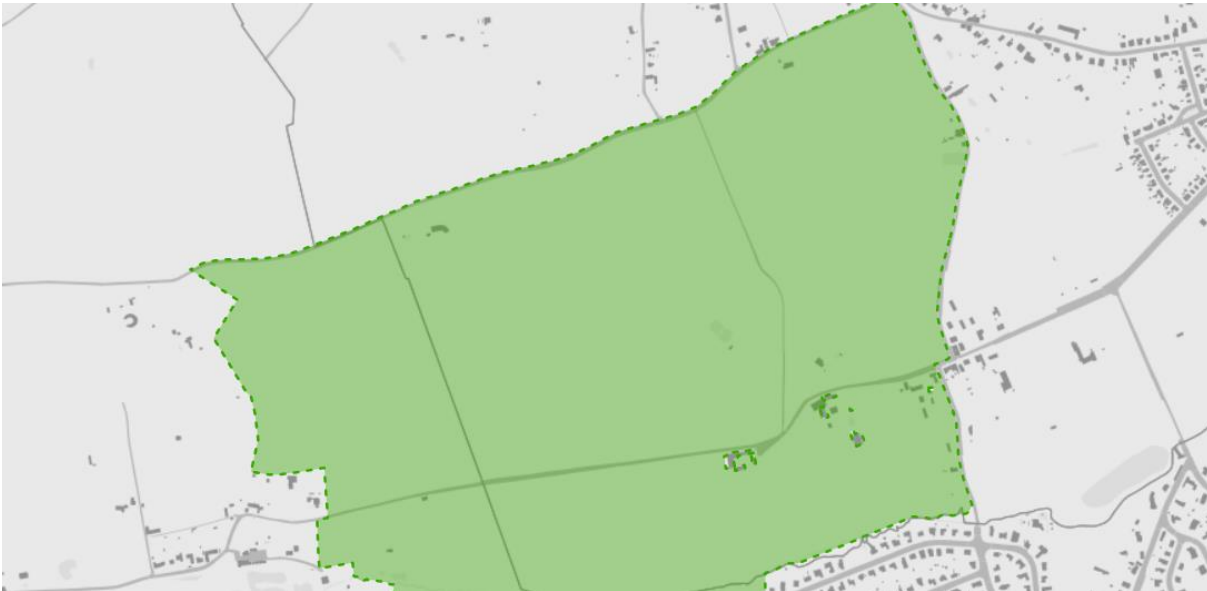
⁷⁵ Opgelet: dit cijfer gaat enkel over de omgeving van een bouwkundig geheel, dus van *twee of meer gebouwen*. Beschermingen als stads- of dorpsgezicht van de omgeving van slechts één erfgoedrelict worden met andere woorden buiten beschouwing gelaten. Veel couranter was bijvoorbeeld de bescherming van de omgeving rond molens, hoeses en kastelen.

⁷⁶ zoals besproken in de paragraaf over ruimtelijke gehelen.

⁷⁷ Zie paragraaf 'Overgangszones bij bouwkundige gehelen' in hoofdstuk 5 voor meer details over deze manier van beschermen.

Bij 141 bouwkundige gehelen bevinden zich bijvoorbeeld ook bossen, weiden, boomgaarden, tuinen of parken binnen de beschermde afbakening. Niet minder dan 113 keer worden deze landschappelijke elementen expliciet gewaardeerd. 10 stads- of dorpsgezichten zijn in feite zuivere cultuurhistorische landschappen, zoals de verbindingsarm tussen Schelde en Oude Schelde te Bornem (ID 5505), een weiland en deel van het tracé van de Blankenbergse Dijk te Zuienkerke (ID 13095) of een aantal omgevingen van hoeves, bijvoorbeeld de hoeves Hinnemeure en Celongaet te Oud-Heverlee (ID 82).

Gehucht, Amelgem, ID 956 (Inventaris.onroerendergoed.be)

De beschermingsgeschiedenis van het gehucht Amelgem legt de problemen treffend bloot. De afbakening bestaat uit twee hoeves, een kapel en de wijde omgeving (omschreven als het landbouwareaal van de hoeves, die ooit een geheel vormden). Het geheel werd beschermd als cultuurhistorisch landschap in 1978, maar het besluit werd nietig verklaard in 1995 omdat het rangschikkingsvoorstel niet betekend was aan de gemeente Meise. Vervolgens werd het beschermd als dorpsgezicht, een eerste keer in 1994 en opnieuw in 1998, maar de Raad van State vernietigde de besluiten respectievelijk in 1995 en 2000. In 1995 werd met succes geargumenteed dat “wanneer de open ruimte en de vegetatie als belangrijkste waardebepalende elementen worden aangevoerd ter verantwoording van een bescherming, enkel een bescherming als landschap rechtens in aanmerking kan komen, maar niet een bescherming als dorpsgezicht”.⁷⁸ In 2000 wordt opnieuw aangehaald dat het gehucht “hoofdzakelijk een vrijwel aaneengesloten, 147 ha groot landbouwareaal behelst, bestaande uit akkers, weiden, hooibeemden, bos, dat ... niet kan worden ingepast in het begrip ‘dorpsgezicht’ (eerder in het vernietigingsbesluit samengevat als “een groepering van één of meer

---

⁷⁸ Arrest van de Raad van State, 21/12/1995, nr. 62.276.

monumenten en/of onroerende goederen met omgevende bestanden” of “de directe, er onmiddellijk mee verbonden visuele omgeving van een monument”).⁷⁹ Uiteindelijk wordt het gehucht beschermd als cultuurhistorisch landschap in 2003, met als motivering dat “het gebied een nog grotendeels ongerept landelijk karakter heeft, met contrasten tussen de open kouters en de diep ingesneden colluviale dalen en met vergezichten vanaf de Heerbaan. Het vormt bovendien een ongerepte visuele eenheid, die bijdraagt tot de intrinsieke waarde en de authenticiteit van de betrokken monumenten.” Dat zich binnen de beschermde afbakening waardevol bouwkundig erfgoed bevindt, volstond dus niet om de keuze voor een het statuut ‘dorpsgezicht’ in plaats van ‘landschap’ te verantwoorden. Hoewel deze uitspraak slechts betrekking heeft op de bescherming van dit ene gehucht, zou de redenering van de Raad van State ook van toepassing kunnen zijn op heel wat andere beschermingen als stads- of dorpsgezicht.

Ook dubbele beschermingen bleven regelmatig voorkomen: combinaties van een stads- of dorpsgezicht met ofwel een monumentencluster (7), ofwel een bescherming van het volledige ensemble als één monument (10). Meestal betrof het gelijktijdige beschermingen, maar soms (vooral bij begijnhoven) kwam de tweede bescherming pas decennia later. Hetzelfde geldt voor een aantal oude cultuurhistorische landschappen die in deze periode voor een tweede keer werden beschermd, hetzij als stads- of dorpsgezicht (8), hetzij als één monument (4). Twee bouwkundige gehelen werden zelfs driedubbel beschermd - als stadsgezicht, als één monument én als monumentencluster – namelijk de Grote Markt van Dendermonde in 1996 en 2005 (ID 8479) en het begijnhof van Sint-Truiden in 2005 (ID 2611), de laatste bovenop een oude bescherming als cultuurhistorisch landschap. Om te achterhalen welke motieven aan de basis lagen voor deze dubbele beschermingen zouden we elke case afzonderlijk moeten analyseren, maar de algemene conclusie is duidelijk: ook in relatief korte periodes werden verschillende instrumenten door elkaar gebruikt om gelijkaardig of identiek erfgoed te beschermen.

---

⁷⁹ Arrest van de Raad van State, 14/7/2000, nr. 88.984.

4.4 CONCLUSIE

De relatie tussen de onroerenderfgoedregelgeving en de beschermingspraktijk is een duidelijk voorbeeld van kruisbestuiving. Enerzijds waren nieuwe regels een reactie op courante gebruiken, hetzij door ze te bestendigen, hetzij door ze te verbieden. Anderzijds zetten aanpassingen van de regels ook nieuwe ontwikkelingen in gang. De introductie van het statuut 'stads- of dorpsgezichten' in 1976 volgde bijvoorbeeld op de bescherming van grotere gehelen als begijnhoven en stadsbeelden sinds de jaren '30, die tot dan afwisselend beschermd werden als monument of als cultuurhistorisch landschap. Na 1978 verdween het gebruik van 'landschappen' als beschermingsinstrument voor bouwkundige gehelen haast volledig. De uitbreiding van het premiestelsel naar stads- of dorpsgezichten in 2004 had als doel een einde te maken aan de oneigenlijke bescherming van bouwkundige gehelen als monument en na 2005 gebeurde dit inderdaad nog zelden. De definitie van een 'stads- of dorpsgezicht' werd in 1995 aangepast, waardoor voortaan ook omgevingen van één of meerdere monumenten volgens dit statuut rechtsgeldig beschermd konden worden. In 2015 leidde dit tot een apart statuut, een 'overgangszone', en werd de uitbreiding van de definitie van een 'stads- of dorpsgezicht' ongedaan gemaakt. Het beschermingsinstrumentarium werd dus steeds meer geoptimaliseerd, in functie van de noden.

Toch heeft de stapsgewijze evolutie een zorgwekkende, ongelijke situatie gecreëerd voor het hedendaagse beheer van bouwkundige gehelen, maar eigenlijk ook van het Vlaamse erfgoed in het algemeen. Soortgelijk of zelfs identiek erfgoed werd niet altijd beschermd volgens hetzelfde statuut.

Voorbeelden van deze verscheidenheid zijn legio:

- de ene straatwand kan beschermd zijn als monumentencluster (bijvoorbeeld ID 12095), de andere als stadsgezicht (ID 10441), een derde als één monument (ID 7206), nog een andere als cluster én als stadsgezicht (ID 8913)
- een marktplein met aanpalende bebouwing als cultuurhistorisch landschap (ID 1795), een grotere versie van dezelfde stadskern enkele jaren als stadsgezicht (ID 1749)
- begijnhoven als cultuurhistorisch landschap, als één monument, als stads- of dorpsgezicht of als monumentencluster, tot zelfs alle statuten samen bij één en hetzelfde begijnhof (ID 2611);
- één wijk die beschermd is als drie afzonderlijke stads- of dorpsgezichten, naast elkaar (ID 13376)
- twee aangrenzende hoeves beschermd als dorpsgezicht, waarbij soms één (ID 10720), soms alle (ID 469), soms geen enkele hoeve (ID 5607) afzonderlijk als monument beschermd is. Tot zelfs vier hoeves waarvan de omgeving als cultuurhistorisch landschap beschermd is (ID 1720)

Opmerkelijk is vooral dat deze verscheidenheid structureel is: alvast bij bouwkundige gehelen gaat het om veel meer dan enkele uitzonderingen.

De oorzaken van deze afwijkingen zijn uiteenlopend, en onmogelijk in detail te kaderen in een eerste analyse. Soms was de keuze louter het gevolg van geografische of chronologische verschillen, zoals lokale gewoontes in verschillende provincies of de evolutie van het wettelijk kader. Soms werden erfgoedrelicten samen beschermd, omdat ze toevallig in elkaars buurt lagen, en maakte men gebruik van het statuut dat het best paste bij het centrale erfgoedrelict. Soms koos men bewust voor een atypisch statuut, bijvoorbeeld om aanspraak te kunnen maken op premies of, tegenovergesteld, om zwaardere rechtsgevolgen of een meer uitgebreide procedure te vermijden. Soms was de beslissing afhankelijk van de achtergrond en de voorkeuren van zowel ambtenaren en politici als andere betrokken partijen.

Niettemin is er een constante: bij gebrek aan één statuut met eenduidige selectiecriteria dat sinds het prille begin van het beschermingsbeleid systematisch aangewend kon worden om bouwkundige gehelen wettelijk te beschermen, werden in individuele dossiers de instrumenten gebruikt die op dat moment voorhanden waren. De keuze voor een bepaald statuut is context-gebonden: waar, wanneer en door wie kwam een bescherming tot stand? Bovendien werd het beschermingsbestand zelden of nooit geactualiseerd. Onderzoeksmiddelen werden in de eerste plaats ingezet om erfgoed te vrijwaren dat nog op geen enkele manier gevat werd door een bescherming. Wetswijzigingen waren dus integraal van toepassing op alle bestaande beschermingen, zonder dat er werd nagegaan of er dankzij de nieuwe regelgeving ondertussen misschien een meer geschikt statuut voorhanden was. Als er al sprake was van een update, dan kwam de nieuwe bescherming bovenop de oude te liggen, dus zonder een opheffing. Deze dubbele beschermingen vergroten de complexiteit nog meer. De ongemakkelijke conclusie is dus dat er geen sprake is van een logische relatie tussen enerzijds de coherente groepen van erfgoedrelicten met gemeenschappelijke kenmerken, anderzijds de verschillende beschermingsstatuten.

5 CASESTUDIES

Met 685 bestudeerde erfgoedrelicten is het onderzoek grootschalig en dus ook abstract. Om de vaststellingen te concretiseren, gaan we in dit hoofdstuk in op drie specifieke problematieken.

5.1 BESCHERMDE BEGIJNHOVEN IN VLAANDEREN

Begijnhoven zijn een ideale categorie om in detail te bekijken. Enerzijds gaat het om een type erfgoed met een eigen ontstaansgeschiedenis, dat makkelijk te herkennen is op basis van eenduidige criteria.⁸⁰ Anderzijds wordt de erfgoedwaarde van begijnhoven al erkend sinds de eerste wettelijke beschermingen in de jaren '30. Daardoor geeft de bescherming van begijnhoven een representatief beeld van de evolutie van de beschermingspraktijk en de bijhorende wetenschappelijke en juridische problemen. In dit hoofdstuk zetten we uiteen hoe enkele individuele begijnhoven vandaag beschermd zijn.

Vlaanderen telt in totaal 29 begijnhoven die minstens gedeeltelijk bewaard bleven. 21 van deze begijnhoven werden de voorbije eeuw beschermd, die tijdens het onderzoek werden gedetecteerd als bouwkundig geheel: Antwerpen, Herentals, Hoogstraten, Lier, Mechelen, Turnhout, Hasselt, Sint-Truiden, Tongeren, Diest, Leuven (Groot en Klein Begijnhof), Aarschot, Dendermonde, Oudenaarde, Gent (3), Brugge, Diksmuide en Kortrijk. Deze bouwkundige gehelen worden vandaag gevat door in totaal 94 beschermingen. Bij sommige begijnhoven bleef slechts de parochiekerk bewaard met één of enkele gebouwen, zoals in Borgloon, Aalst en Tienen. Die gebouwen werden beschermd als individuele monumenten en behoren dus niet tot het pakket 'bouwkundige gehelen'.⁸¹

---

⁸⁰ Zie definitie in paragraaf 'collectieve gehelen'.

⁸¹ Andere begijnhoven verdwenen volledig, zoals in Bilzen, Maaseik en Geraardsbergen, en werden bijgevolg niet beschermd.

Begijnhof, Sint-Truiden, ID 2609 (Inventaris.onroendergoed.be)

Het begijnhof van Sint-Truiden spant ontegensprekelijk de kroon. Dit ene bouwkundige geheel wordt gevat door één monument met meerdere adrespunten, één monumentencluster, twee stads- of dorpsgezichten en niet minder dan 48 cultuurhistorische landschappen. In 1974 werden 29 woningen beschermd als afzonderlijke monumenten. Bij de 19 begijnenhuisen werd de bescherming beperkt tot de 'gevels en daken', waardoor de interieurs buiten de bescherming vielen. De overige 10 gebouwen werden wel volledig beschermd (conventhuizen, portierswoning, torenhuis, infirmerie en pastorie). In hetzelfde jaar werden bovendien 48 percelen beschermd als een afzonderlijk cultuurhistorisch landschap: de als monument beschermde woningen, inclusief tuinen, één straatje en het perceel rond de begijnhofkerk die al in 1933 beschermd werd als monument (ID 2425)). Het lijkt alsof het de bedoeling was om de gebouwen als monument te beschermen en de omgeving als cultuurhistorisch landschap, maar dit opzet is niet volledig geslaagd. Het centrale plein en de straten vielen immers nog steeds buiten de beschermde perimeter, op één uitzondering na (het straatje naar de infirmerie).

In 2005 werd er een nieuw beschermingsbesluit uitgevaardigd. Zo werd het centrale plein met aangrenzende bebouwing beschermd als één monument. De afbakening van deze bescherming komt min of meer overeen met de optelsom van de percelen die in 1974 als cultuurhistorische landschap beschermd werden. Vier percelen vallen echter uit de nieuwe afbakening: de omgeving van de pastorie, twee woningen op de westelijke hoek en een groot, onbebouwd perceel langs de noordwestzijde van het begijnhof. De kerk, het centrale plein en de straten behoren dit keer dan weer wél tot de beschermde perimeter. Daarnaast werden in 2005 ook twee stadsgezichten uitgevaardigd. Het eerste werd beschouwd als overgangszone (ID 2611). Niet alleen sluit de perimeter naadloos aan

bij de bescherming als monument, het besluit stelt bovendien expliciet dat het “bufferend potentieel van de bewaarde onbebouwde zone een belangrijke troef blijft in een omgeving die enigszins door storende nieuwbouw is aangetast.” Het tweede stadsgezicht (ID 2612) betreft een landbouwterrein tussen het begijnhof en een dreef, onbebouwd met een voetpad langs de begijnhofmuur en de Cicindriabeek. Dit terrein heeft volgens het besluit “intrinsieke esthetische waarde”, maar ook het uitzicht op onder meer het begijnhof wordt gewaardeerd. Ook hier lijkt het dus de bedoeling om het terrein van nieuwe bebouwing te vrijwaren omwille van de ligging vlakbij het begijnhof.

Het begijnhof van Sint-Truiden werd dus beschermd in twee fases. De tweede fase in 2005 lijkt een poging tot rechtzetting van de fouten uit het besluit van 1974, maar het oude besluit werd niet opgeheven. Daardoor zijn sommige woningen en percelen vandaag beschermd als monument, sommigen als landschap, sommigen als stadsgezicht, sommigen als monument én stadsgezicht, sommigen als monument én landschap, en sommigen dubbel beschermd als monument. Daarnaast werd het instrument ‘stads- of dorpsgezicht’ ingezet om de omgeving van het begijnhof te beschermen als overgangszone, maar gelden vandaag wel de voorwaarden van een intrinsiek stadsgezicht.

Begijnhof, Sint-Truiden, ID 2609, foto door Kris Vandevorst, 01-01-2005

Ook de twintig overige begijnhoven hebben een complexe beschermingsgeschiedenis. Zeven begijnhoven werden in hetzelfde besluit dubbel beschermd, dus tegelijk op basis van twee statuten maar met dezelfde afbakening:

- Een combinatie van een bescherming als stads- of dorpsgezicht en als één monument: Gent, Groot Begijnhof (ID 8941 en 8939, in 1994)
- Een combinatie van een bescherming als stads- of dorpsgezicht en een monumentencluster: Tongeren (ID 3376, in 1981)
- Een combinatie van een bescherming als cultuurhistorisch landschap en als één monument: Brugge (ID 13736 en 13734, in 1939); Gent, OLV. Ter Hoye (ID 10647 en 10649, in 1963); Lier (ID 4407 en 4395, in 1966); Hoogstraten (ID 4983 en 4975, in 1971); Antwerpen (ID 6833 en 6835, in 1975)
- Het begijnhof van Brugge werd opnieuw beschermd als één monument in 1996, zelfs met een iets kleinere afbakening dan in 1939 (ID 13738). De site behoort ook tot de afbakening van het stadsgezicht 'Minnewater en omgeving' (ID 12941, in 1996)
- Een deel van het begijnhof te Lier werd na de twee beschermingen in 1966 opnieuw beschermd als stadsgezicht in 1980 (ID 7437)

Bij twee begijnhoven werd eveneens twee keer een gelijkaardige afbakening beschermd op basis van een verschillend statuut, maar dan op twee verschillende tijdstippen:

- Gent, Sint-Elisabeth: beschermd als cultuurhistorisch landschap in 1956 (ID 10935) en als stadsgezicht in 1994 (10906)
- Oudenaarde: beschermd als één monument in 1962, beperkt tot de 'gevels' van de gebouwen (ID 10193) en als één monument zonder de beperking in 1981 (ID 9948). Ondanks de dubbele bescherming zijn de tuinen of het centrale plein dus niet beschermd.

Drie begijnhoven werden twee keer beschermd op basis van een verschillend statuut en op een verschillend tijdstip, maar in deze gevallen is er geen overlap tussen beide afbakeningen. Het lijkt alsof de perimeter initieel te beperkt was, en dat die nadien werd uitgebreid met een nieuwe bescherming via een ander statuut:

- Het begijnhof te Kortrijk werd eerst beschermd als één monument in 1937 (ID 13342), terwijl andere delen van het begijnhof in 2003 beschermd werden als stadsgezicht (ID 12225)
- Een deel van het begijnhof te Diksmuide werd eerst beschermd als cultuurhistorisch landschap in 1973 (ID 13456), terwijl de rest werd beschermd als één monument in 2014 (ID 11954). De

volledige site maakt daarnaast deel uit van de bescherming van de 'Handzamevaart en omgeving' als stadsgezicht (ID 11854)

- Een deel van het begijnhof te Mechelen werd in 1976 beschermd als cultuurhistorisch landschap (ID 4674), terwijl de rest werd beschermd als stadsgezicht in 1985 (ID 7083). Beide delen werden in 2012 opnieuw beschermd als stadsgezicht, dit keer binnen dezelfde afbakening, inclusief enkele panden langs de Schrijnstraat en de Moreelstraat, en de zuidzijde van de Vrouw van Mechelenstraat (ID 7200)

Zes begijnhoven zijn niet meervoudig beschermd⁸²:

- In vier gevallen is de volledige site beschermd als één monument: Hasselt (ID 2839, in 1939); Turnhout (ID 9758, in 2015) en het Klein en Groot Begijnhof te Leuven (respectievelijk ID 1809 in 1974 en 1847 in 1987)
- Ook het begijnhof te Aarschot is enkel beschermd als één monument (ID 450, in 1936), maar hier is de afbakening beperkt tot de gebouwen, dus zonder de pleinen en straten.
- Het begijnhof te Herentals is beschermd als stadsgezicht (ID 5382, in 1979).

Zo blijven er nog twee begijnhoven over, die net als Sint-Truiden door meer dan drie beschermingen gevat worden:

- Het begijnhof te Diest
  - o De site werd een eerste keer beschermd in 1938, als één monument, maar de bescherming was beperkt tot de gebouwen (bijvoorbeeld de kerk, ingangspoort, woningen) (ID 859)
  - o Een jaar later werden die gebouwen een tweede keer beschermd, als cultuurhistorisch landschap, dit keer inclusief de tuinen, onbebouwde percelen en het stratenpatroon (ID 877)
  - o In 2003 werd het stratenpatroon beschermd als één monument (ID 344)
  - o In hetzelfde beschermingsbesluit werd ook de 'tuinzijde' beschermd als monument, een deel van het begijnhof dat in 1939 nog niet tot de afbakening van het cultuurhistorisch landschap behoorde (ID 341). De keuze voor het instrument 'monument' is eigenaardig, aangezien dit deel geen enkele bouwkundige waarde heeft

---

⁸² Met uitzondering van individuele gebouwen die afzonderlijk beschermd zijn als monument, zoals vaak bijvoorbeeld de begijnhofkerk, de bijhorende pastorie of dekenij, of een uitzonderlijk begijnhofhuis.

- Het begijnhof te Dendermonde
  - o In 1942 werd de volledige site beschermd als landschap, dus zowel het centrale plein en de straten als de aanpalende gebouwen (ID 8707)
  - o In 1971 werden de kerk en de huizen langs de noord-, zuid- en oostzijde van het centrale plein beschermd als één monument (ID 8152)
  - o De huizen langs de westzijde maken vreemd genoeg geen deel uit van dit ene monument, maar werden afzonderlijk beschermd als individuele monumenten in hetzelfde beschermingsbesluit (bv. ID 8097)
  - o In 1991 werden ten slotte het centrale plein, de straten en de arduinen pomp beschermd als één monument (ID 8364)

Begijnhof, Turnhout, ID 9758 (Inventaris.onroerendergoed.be)

Ten slotte loont het de moeite om stil te staan bij de beschermingsgeschiedenis van het begijnhof van Turnhout. Op het eerste zicht lijkt alles duidelijk, aangezien de volledige site sinds 2015 beschermd is als één monument (ID 9758). Daar gingen echter verschillende beschermingen aan vooraf die ondertussen opgeheven werden.

- In 1936 werd het begijnhof beschermd als één monument. In het besluit wordt echter enkel het perceel van de begijnhofkerk vermeld, waardoor het onduidelijk was hoe uitgestrekt de beschermde perimeter was (ID 4781)
- In 1962 werden het centrale plein en de straten beschermd als cultuurhistorisch landschap (ID 4776), terwijl de kerk en een beperkt aantal aanpalende gebouwen beschermd werden als

monument. Het gevolg was dat de meerderheid van de gebouwen niet binnen de afbakening van een bescherming vielen

- In 1975 werden nog twee begijnenhuizen beschermd als monument (ID 4677)
- In 2015: volledige site als één monument (ID 9758)

In dit ene geval werd de bescherming dus niet alleen geoptimaliseerd, waardoor de volledige site binnen één afbakening viel en één beschermingsstatuut had: de oude beschermingen werden meteen ook opgeheven.

Dit overzicht van de manier waarop de Vlaamse begijnhoven beschermd zijn, dient niét om aan te tonen dat dit erfgoed gevaar loopt. Door de vele dubbele beschermingen komt het zelden voor dat relictten met erfgoedwaarde buiten een beschermde perimeter vallen, en de inschrijving van dertien begijnhoven op de Unesco-Werelderfgoedlijst zorgt voor extra zekerheid. Deze casus is daarentegen vooral illustratief voor de chaos in het beschermingsbestand. Omdat begijnhoven sinds de jaren '30 onophoudelijk de aandacht hebben getrokken van de erfgoedzorg, zijn deze beschermingen het perfecte voorbeeld van de problemen van het hedendaagse beschermingsbestand: soortgelijk erfgoed werd op tientallen manieren beschermd, met verschillende statuten, in verschillende combinaties en dus met sterk uiteenlopende procedures en rechtsgevolgen.

5.2 OVERGANGSZONES BIJ BOUWKUNDIGE GEHELEN

We verwezen in het vorige hoofdstuk kort naar het gebruik van het instrument ‘stads- of dorpsgezicht’ als overgangszones, ook bekend als de ‘ondersteunende stads- of dorpsgezichten’ of de ‘omgevingsstads- of dorpsgezichten’. In 1995 werd beslist dat gebieden die hun waarde ontleen aan een of meerdere nabijgelegen monument(en) ook wettelijk beschermd mochten worden als stads- of dorpsgezicht. Overgangszones bij bouwkundige gehelen lijken op dit wettelijke beschermingsstatuut ‘overgangszone’: een zone die de erfgoedwaarde ondersteunt van beschermde monumenten, stads- of dorpsgezichten en cultuurhistorische landschappen, zoals de open ruimte rond een windmolen die nodig is voor de windgang. Het verschil met het wettelijke statuut is echter tweeledig. Ten eerste gaat het niet om de omgeving van één erfgoedrelict, maar van een combinatie van twee of meerdere individuele erfgoedrelicten. Ten tweede is de overgangszone beschermd als stads- of dorpsgezicht of cultuurhistorisch landschap in plaats van het aparte statuut. Het is niet altijd duidelijk uit het besluit of deze beschermde omgeving intrinsieke erfgoedwaarde heeft. Vaak zijn de monumenten ook expliciet uit de afbakening van de overgangszone geknipt, maar dit is geen voorwaarde.

- Bij 12 overgangszones bestaat de centrale as uit de combinatie van een kerk en een pastorie/dekenij. Typische elementen binnen de afbakening van deze overgangszones zijn een kerkhof, een plein of een tuin, maar ook andere bouwkundige elementen.
  - o De kerk en de pastorie van de St-Vedastusparochie te Hoepertingen (ID 3142) is een perfect voorbeeld, beschermd als dorpsgezicht in 1981. Tot de afbakening behoren volgens het beschermingsbesluit niet alleen de kerk en de pastorie, maar ook het “kerkhof, de pastorietaan en het aangrenzend plein”. In het beschermingsdossier wordt de erfgoedwaarde van de omgeving expliciet gemotiveerd als de “omkadering van beide gebouwen”. In hetzelfde besluit werden de kerk en parochie beschermd als afzonderlijke monumenten.
  - o De kerk en de pastorie van de Sint-Gillisparochie te Dendermonde (ID 8156) werden beschermd als cultuurhistorisch landschap in 1974. Tot de afbakening behoren niet alleen de kerk, de pastorie met tuin en het kerkhof, maar ook de nabijgelegen restanten van de “Zwijveke-abdij” uit de achttiende eeuw. Kerk, pastorie én abdijresten werden daarnaast beschermd als afzonderlijk monument, respectievelijk in 1974 (zelfde beschermingsbesluit), 2003 en 1957)
- Bij 13 overgangszones staan twee of meerdere hoeves centraal. Typische elementen binnen de afbakening van de overgangszone zijn bijgebouwen (schuren, stallingen), een tuin, akkers, maar soms ook een kapel of een molen.

- Twee vakwerkhoeves te Alken (ID 2095) zijn beschermd als monument, de ene in 2002, de andere in 2004. De omgeving van beide hoeves werd beschermd als dorpsgezicht in 2004, in hetzelfde besluit als één van de hoeves. Daarbij wordt benadrukt dat “de gebouwen vanouds beschikken over een uitgebreid onbebouwd hinterland” en dat “het hinterland de oorspronkelijke functionaliteit van de bebouwing ondersteunt en accentueert”. Zowel de afbakening van de bescherming als de omschrijving geven dus expliciet aan dat het om een overgangszone bij een bouwkundig geheel gaat.
- De vierkantshoeves Denonville en Rachierhof te Bierbeek (ID 469) werden beschermd als monument in 2000. In hetzelfde besluit wordt de omgeving van de hoeves beschermd als dorpsgezicht, waarbij een boomgaard weiland, akkers en sporen van oude veldwegen expliciet vermeld worden als waardevolle erfgoedelementen. Tegelijk worden deze elementen ook genoemd als een essentieel kenmerk van middelgrote hoeves in deze streek. De overgangszone heeft in dit geval dus ook op zichzelf enige erfgoedwaarde.
- 10 overgangszones omgeven andere combinaties van erfgoedrelicten:
  - Acht kapellen te Maarkedal (ID 9604), beschermd als dorpsgezicht in 1997 en als acht afzonderlijke monumenten;
  - een kapel en een hoeve te Brecht (ID 4398), beschermd als dorpsgezicht in 1986 en als twee afzonderlijke monumenten;
  - een hoeve en een landbouwstokerij te Oosterzele (ID 10687), beschermd als dorpsgezicht in 1981 en als één monument;
  - een herenhuis en een villa te Edegem (ID 7407), beschermd als dorpsgezicht in 1981 en als twee afzonderlijke monumenten;
  - een kasteel, watermolen, hoeve, rentmeesterswoning, klooster, school en tramstation te Heers (ID 3876), beschermd als dorpsgezicht in 2005 en als zeven afzonderlijke monumenten;
  - een hoeve, woning, kapel, boswachterswoning en kruis te Borgloon (ID 2837) , beschermd als dorpsgezicht in 2003 en als vijf afzonderlijke monumenten;
  - een parochiekerk en een kosterwoning te Hove (ID 5921), beschermd als cultuurhistorisch landschap in 1966;
  - een toren, koetshuis en oorlogsmonument te Wijnegem (ID 7219), beschermd als cultuurhistorisch landschap in 1977 en als twee afzonderlijke monumenten;

- een kasteel, hoeve en parochiekerk te Malle (ID 7289), beschermd als cultuurhistorisch landschap in 1977 en als drie afzonderlijke monumenten;
- een kasteel en drie hoeves te Deinze (ID 8000), beschermd als één monument in 1995.

Semi-overgangszones zijn ruimtelijke gehelen waarbij de omgeving van een beschermd monument afzonderlijk werd beschermd als stads- of dorpsgezicht of als cultuurhistorisch landschap, maar waarbij zich binnen de afbakening van die extra bescherming één of meerdere bouwkundige erfgoedrelicten bevinden. In deze gevallen heeft de omgeving dus zeker intrinsieke erfgoedwaarde.

- Bij 15 semi-overgangszones bestaat de centrale as opnieuw uit de combinatie van een kerk en een pastorie/dekenij, met dezelfde typische elementen binnen de afbakening (een kerkhof, een plein of een tuin)
  - De kerk en pastorie van de Sint-Bartholomeusparochie te Diksmuide (ID 11972) werden beschermd als dorpsgezicht in 2003, maar de kerk als monument in x. In het beschermingsbesluit werd “de herkenbaar gebleven relatie tussen de twee belangrijkste componenten kerk en pastorie” expliciet aangehaald in de motivering, net als “het beboomde grasplein met paadjes rond de kerk, de kleine boomgaard ten noorden van het bedehuis”, die bijdragen tot “de gaafheid van het landelijke karakter van de site”
  - De kerk en pastorie van de Sint-Niklaasparochie te Drogenbos (ID 1332) werd beschermd als landschap in 1954. Enkel de kerk was op dat moment al beschermd, sinds 1938 (ID 1268)
- Bij 10 semi-overgangszones staan twee of meerdere hoeves centraal, met dezelfde typische elementen (schuren, stallingen, een tuin, akkers)
  - Drie polderhoeves te Knokke-Heist (ID 13289) werden in 1980 beschermd als dorpsgezicht. Slechts één van de hoeves werd in 2003 afzonderlijk beschermd als monument. Tot de bescherming behoren niet alleen de hoeves zelf, maar ook hun ‘karakteristieke bijgebouwen’ (schuur, stallingen en voormalig kaasfabriek) en een kasseiweg.
- 6 semi-overgangszones omgeven andere combinaties van erfgoedrelicten
  - Een hoeve bij een parochiekerk te Heuveland (ID 11942). De kerk werd beschermd als monument, het geheel als dorpsgezicht, beide in 2004.
  - Een dorpswoning en een oorlogsmonument bij een kapel te Sint-Niklaas (ID 10663). De kapel werd beschermd als monument, het geheel als dorpsgezicht, beide in 1981.

- Een herenhuis bij een parochiekerk te Zwalm (ID 10921). De kerk werd beschermd als monument in 1974, het geheel als dorpsgezicht in 1994.
- Twee tuinen een huis bij een ander huis te Hamont-Achel (ID 2791). Eén van de huizen werd beschermd als monument, het geheel als dorpsgezicht, beide in 1997.
- Twee huizen en een huis bij ander huis te Veurne (ID 14081). Eén van de huizen werd beschermd als monument, het geheel als cultuurhistorisch landschap, beide in 1976.
- Twee aangrenzende burgerhuizen, het ene uit de eerste helft van de negentiende eeuw in neoclassicistische stijl, het tweede uit de tweede helft van de negentiende eeuw in neo-Lodewijk-XVI-stijl te Herentals (ID 5462). Eén van de huizen werd beschermd als monument, het geheel als stadsgezicht, beide in 1979.
- Twee woningen en het voormalig gemeentehuis te Tervuren (ID 1020). Eén van de huizen werd beschermd als monument, het geheel als stadsgezicht, beide in 1989.

Hoewel de soorten erfgoed in al de voorgaande beschermingen kunnen verschillen, is de constellatie telkens hetzelfde: twee of meerdere waardevolle gebouwen met hun omgeving zijn beschermd. De (combinatie van) statuten verschilt echter sterk. Soms werden de erfgoedrelicten in één afbakening beschermd als één monument, als één stads- of dorpsgezicht of als één cultuurhistorisch landschap; soms werden de centrale erfgoedrelicten beschermd als afzonderlijke monumenten en hun omgeving als stads- of dorpsgezicht of als cultuurhistorisch landschap; soms werd slechts één van de centrale erfgoedrelicten beschermd als monument, en de overige erfgoedrelicten plus de omgeving als stads- of dorpsgezicht of als cultuurhistorisch landschap. De procedures en rechtsgevolgen wijken dus af, zowel voor gelijkaardige erfgoedsites als voor gelijkaardige erfgoedelementen in één en dezelfde site, zonder dat er enige inhoudelijke logica aan de basis ligt van het juridische onderscheid.

5.3 HET STADSGEZICHT ZOTTEGEM

Een deelaspect van het onderzoek naar de doelmatigheid van het beschermingsinstrumentarium zijn de resultaten van het beschermingsbeleid: waartoe hebben die beschermingen geleid in de praktijk? Ter illustratie hebben we één (groot) bouwkundige geheel grondig geanalyseerd, namelijk de stadskern van Zottegem, die beschermd werd als stadsgezicht in 1981. De centrale vraag was: heeft de bescherming als stadsgezicht geleid tot het gewenste resultaat, dus het vrijwaren van het waardevol erfgoed binnen de beschermde afbakening?

- 1) Wat was het doel van de bescherming van de stadskern als één geheel?
- 2) Hoeveel en welke gevels en panden werden ten tijde van de bescherming beschouwd als waardevol?
- 3) Hoeveel van deze gevels bleven volledig of gedeeltelijk bewaard?

Stadskern, Zottegem, ID 9178 (Inventaris.onroenderfgoed.be)

Methodologie

De documentatie bij de bescherming van het stadsgezicht Zottegem is tweeledig.

- Enerzijds bevat het beschermingsdossier een ‘inhoudelijk verslag’, dus een evaluatie van het te beschermen stadsgezicht, met een beschrijving en waardering van gevels per plein, per straat of per straatwand.
- Anderzijds verwijst dit verslag expliciet naar de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed (1978): “Voor de beschrijving van de overige straten verwijzen wij, afgezien van een bijzondere

evaluatie waar nodig, naar de inventaris van het arrondissement Aalst, deel II (Bouwen door de eeuwen heen, 5n2, pp. 768-847).

Het inhoudelijk verslag dat werd opgesteld naar aanleiding van de beschermingsprocedure vormt met andere woorden slechts een aanvulling op de bestaande inventarislijst die drie jaar eerder gepubliceerd werd. In deze inventaris wordt per gemeente en per straat een overzicht gegeven van alle bouwkundige erfgoedobjecten die als waardevol worden beschouwd. Het was dus de intentie om de panden die vermeld worden in de inventaris deel te laten uitmaken van het stadsgezicht, zelfs wanneer ze niet expliciet besproken worden in het verslag.

Het is duidelijk uit het dossier dat de gevels op de grens van de afbakening deel uitmaken van de bescherming. Met de 359 gevels op de grens van de afbakening inbegrepen, telt het stadsgezicht Zottegem in totaal 502 gevels. 245 van de 359 'grensgevels' worden beschreven in het verslag of de inventaris, of worden zelfs expliciet positief gewaardeerd. Ongeveer de helft van alle gevels in het stadsgezicht bevinden zich dus op de grens. Het zou vreemd zijn mocht het verslag zo uitvoerig aandacht besteden aan de gevels van gebouwen waarvan het op dat moment niet de bedoeling was

ze op te nemen in de bescherming. Illustratief is bijvoorbeeld de bespreking van enkele gevels in de Kazernestraat (zie afbeelding rechts), die zich op de grens van de afbakening bevinden: "enkele begin 20^e-eeuwse woningen in de Kazernestraat, gebouwd met veelkleurige gevelsteen, sluiten het perspectief en kunnen derhalve in de afbakening van het stadsgezicht worden betrokken".⁸³ Hieruit blijkt onomstotelijk dat het de intentie was om de gevels op de grens van de afbakening 'in de afbakening te betrekken', dus om ze mee te beschermen.⁸⁴

Om een zicht te krijgen op de beoogde afbakening van het beschermde stadsgezicht hebben we straat per straat onderzocht welke gevels beschreven en/of gewaardeerd worden in het inhoudelijk verslag en de inventaristeksten. Opgelet: onze lijst vertrekt vanuit de hedendaagse adresgegevens in plaats van de situatie ten tijde van de bescherming. Drie panden die werden gesloopt en vervangen door een appartementsblok, vormen bijvoorbeeld slechts één record in de Excel-file. De lijst telt in totaal 22

⁸³ Onroerend Erfgoed {Oost-Vlaanderen}, Beschermingsdossier nummer 230, Stadskern Zottegem (1981), 6.

⁸⁴ Ook uit de opsomming van beschrijvingen van concrete straten in het verslag blijkt dat straatwanden op de grens veelvuldig werden beschreven en gewaardeerd, en dus werden beschouwd als deel van de bescherming: Onroerend Erfgoed {Oost-Vlaanderen}, Beschermingsdossier nummer 230, Stadskern Zottegem (1981).

straten met 502 gevels, waarvan 143 volledig binnen de afbakening en 359 op de grens van de afbakening.

De Excel-file bestaat uit de volgende kolommen:

- Beschikken we over een foto ten tijde van de bescherming?
- Hebben we een nieuwe foto gemaakt van de gevel?
- Werd de gevel of het pand ook apart beschermd als monument?
- Wat zegt het inhoudelijk verslag en de inventaris over deze gevel?
  - o Waardering: positief (groen)
  - o Waardering: negatief (rood)
  - o Beschrijving zonder waardering (geel)
  - o Nergens vermeld: leeg vak
- Hoe is de toestand vandaag?
  - o Bewaard
  - o Deels verbouwd (één opvallende ingreep, bv. nieuw schrijnwerk, nieuw gevelparement, vensteropeningen gewijzigd)
  - o Verbouwd (meerdere ingrepen, waardoor enkel de ritmering van het gebouw bewaard bleef, bv. aantal bouwlagen, grootte vensteropeningen)
  - o Gerestaureerd (de gevel werd sinds de bescherming gerestaureerd)
  - o Verwaarloosd (de gevel bleef bewaard, maar verkeert in slechte staat)
  - o Gesloopt (gesloopt na de bescherming en vervangen)
  - o Toenmalige nieuwbouw (gebouw uit de jaren 1950, 1960 of 1970, die ten tijde van de bescherming als nieuwbouw zonder erfgoedwaarde werd beschouwd)
- Zouden we het pand vandaag nog opnemen in de inventaris? Deze afweging was slechts een eerste inschatting, op basis van de ervaring van de onderzoekers, en werd niet zoals gebruikelijk afgetoetst bij een grotere groep)

Indien het verslag en de inventaristekst een tegenstrijdige waardering gaven, hebben we voorrang gegeven aan het inhoudelijk verslag, aangezien dit de meest recente evaluatie was, rechtstreeks voorafgaand aan de eigenlijke bescherming. Zo staat de neogotische gevel van het Sint-Barbaraklooster bijvoorbeeld vermeld in de inventaris, maar wordt die in het verslag omschreven als 'zonder uitgesproken architecturale waarde'.

Wat was het doel van de bescherming als geheel?

Het inhoudelijk verslag omschrijft de doelstelling van de bescherming als volgt:

- Voorkomen dat schadelijke ingrepen in de toekomst nog mogelijk zijn;
- De door onverantwoorde ingrepen beschadigde stadskern mettertijd door middel van beperkende bouwrictlijnen terug te saneren

Elders schets het verslag een behoorlijk negatief beeld van de erfgoedwaarde van het stadsgezicht als geheel, waarvan getuige de volgende citaten:

- “De omgeving rond de beschermde kerk, namelijk Markt en Zavel, toont aan hoe een uit estetisch (sic) oogpunt dubieus stedenbouwkundig (sic) beleid in de tijd van slechts enkele decennien na de tweede wereldoorlog een nog overwegend karakteristiek XIX-eeuws stadsbeeld grondig heeft verstoord door storende doorbreking van gabariet, niet bij de site geïntegreerde nieuwbouw en radicale (sic) kaalslag voor parkeerruimten. Deze vaststelling blijft zeker niet tot de Markt beperkt doch geldt ook voor andere stadsgedeelten; hier evenwel wordt de kern van de site getroffen”
- “Bepalend is ook het gebrek aan inzicht in de verkeersstructuur ... dit heeft voor gevolg onverantwoorde doorbraken in de straatwanden en het stadsweefsel, onoordeelkundige inplanting van parkings, alles in functie van een stimuleren van doorgaand verkeer”
- “De vraag kan worden gesteld naar het nut van een bescherming van het stadsgezicht gezien de stedenbouwkundig storende ingrepen van de laatste jaren en gezien het feit dat slechts weinige panden voor bescherming als monument in aanmerking komen”,

Toch zijn de onderzoekers finaal hoopvol: “wij zijn evenwel van oordeel dat de mettertijd fout geëvolueerde toestanden inzake schaalvergrotingen, storende nieuwbouw, onoordeelkundige onderbrekingen van het stadsweefsel edm. door middel van een beschermd stadsgezicht voor verbetering vatbaar worden en deze ingrepen in de toekomst kunnen worden vermeden door integratiekwaliteiten bij nieuwbouw te benadrukken”

De bescherming moest dus een dubbel doel dienen: behoud én herstel. Niet alleen hoopten de onderzoekers te bewaren wat nog overbleef door ingrepen onmogelijk te maken die de erfgoedwaarde van het stadsbeeld aantastten; tegelijk wilden ze actief ingrijpen door bouwkundige elementen in de stad waarvan de erfgoedwaarde verloren was gegaan opnieuw te ‘verbeteren’. Ze gingen er met andere woorden vanuit dat de bescherming impact had op het geheel van het stadsgezicht, inclusief de elementen die op het moment van beschermen geen erfgoedwaarde (meer) hadden. Zo overschreed de bescherming als stadsgezicht de traditionele grenzen van de erfgoedzorg, maar werd

het eerder gebruikt als een stedenbouwkundig instrument. Deze insteek ligt in de lijn van de modelstudies in de jaren 1970, maar wijkt sterk af van de huidige aanpak.⁸⁵ Vandaag beperken we ons tot bouwkundige elementen met erfgoedwaarde en doen we slechts in beperkte mate uitspraken over onroerende goederen zonder erfgoedwaarde.

Kerk, Zottegem, ID 9178, foto door Kris Vandevorst, 15-06-2009

Hoeveel en welke gevels werden ten tijde van de bescherming beschouwd als waardevol?

De analyse hebben we niet enkel toegepast op de gevels op de grens van de afbakening, maar ook op alle gevels van de panden die zich volledig binnen de afbakening van het stadsgezicht bevinden.

Op het eerste zicht ziet de situatie er relatief rooskleurig uit. Niet minder dan 221 gevels worden positief gewaardeerd in het verslag of de inventaris. Daarbovenop worden 140 gevels beschreven

---

⁸⁵ Zie paragraaf 'Stroomversnelling in de jaren 1970' in hoofdstuk 3.

zonder waardeoordeel. Zo blijven er nog 161 gevels over die ofwel nergens vermeld worden, ofwel expliciet negatief beoordeeld worden.

Toch verdienen deze cijfers enige nuance. Ten eerste zegt het aantal gevels niet noodzakelijk iets over het algemene uitzicht van een straat. Over de Nieuwstraat zegt het verslag bijvoorbeeld dat “de uitbreiding van de school St-Barbara een aanzienlijk deel van de andere straatwand heeft gebanaliseerd”.⁸⁶ Dit nieuwe bouwblok zonder erfgoedwaarde telt in onze lijst slechts als één record, maar palmt meer dan de helft van de westelijke straatwand in.

Ten tweede zijn de cijfers in de Excel-file uitsluitend gebaseerd op de woordelijke omschrijving in het verslag of de inventaris. Zeker in het verslag beperkt de tekst zich vaak tot een algemene beschrijving van de straat, zonder dieper in te gaan op de erfgoedwaarde van individuele gevels. Wanneer de algemene beschrijving positief of neutraal was, hebben we voor de zekerheid de volledige straat als zodanig aangeduid, goed wetende dat een aantal panden op het moment van beschermen misschien werden beschouwd als nieuwbouw zonder erfgoedwaarde.⁸⁷

Een goed voorbeeld is de Hoogstraat. In het verslag is sprake van ingrijpende wijzigingen door nieuwbouw, maar ook van ‘enkele nog XIX-eeuwse herenhuizen’. We hebben de 73 gevels in deze straat aangeduid als ‘geel’ in de kolom met het waardeoordeel uit het verslag (beschreven zonder waardeoordeel), om zeker te zijn dat het niet nader genoemde aantal herenhuizen niet uit de analyse zou vallen. Uit het fotomateriaal blijkt echter dat 18/73 gevels pas in de jaren 1960 of 1970 werden gebouwd en dus zeker niet als waardevol werden beschouwd ten tijde van de bescherming.

Omdat we alle gevels ook gecategoriseerd hebben op basis van recent fotomateriaal, kunnen we de meeste afwijkingen er gelukkig uitfilteren. Van de gevels die we hebben aangeduid als neutraal of positief op basis van een algemene omschrijving van de volledige straatwand, zijn er 56 gevels die gekwalificeerd kunnen worden als toenmalige ‘nieuwbouw’. Van deze gevels zijn we zeker dat ze ten tijde van de bescherming beschouwd werden als zonder erfgoedwaarde. Dit brengt het totaal op 305 gevels mét erfgoedwaarde, waarvan 201 positief gewaardeerd en 104 neutraal.

---

⁸⁶ Onroerend Erfgoed Oost-Vlaanderen, Beschermingsdossier nummer 230, Stadskern Zottegem (1981).

⁸⁷ Deze manier van werken sluit aan bij het grootschalig onderzoek naar de bescherming van gevels op de grens van de afbakening van landschappen en stads- of dorpsgezichten: wanneer we over een algemene omschrijving van een straatwand beschikken (bv. ‘19^e-eeuwse arbeiderswoningen’ of ‘herenhuizen’), werd beslist om de volledige wand in te tekenen in het geoportaal. Het is vervolgens aan de consulent om te beoordelen of de individuele gevel beantwoordt aan de algemene omschrijving en dus al dan niet toelatings- of vergunningsplichtig is.

Hoe is de situatie vandaag?

Ten slotte hebben we alle gevels in het stadsgezicht opnieuw gefotografeerd. Deze foto's hebben we vergeleken met de foto's van de gevels ten tijde van de bescherming, om na te gaan hoe de toestand veranderd is sinds de bescherming. We beperken ons tot de 305 gevels die in het verslag of de inventaris werden aangeduid als positief of neutraal (dus exclusief de gevels die ten tijde van de bescherming gezien werden als nieuwbouw zonder erfgoedwaarde):

- 112 gevels bleven bewaard, waarvan 15 gerestaureerd; 4 in verwaarloosde toestand;
- 65 gevels zijn deels verbouwd;
- 49 gevels zijn zwaar verbouwd;
- 79 gevels zijn na de bescherming gesloopt en vervangen door nieuwbouw;

Amper 1/3 van de gevels die ten tijde van de bescherming als waardevol werden beschouwd, bleef dus bewaard. Ongeveer 40% van de waardevolle gevels is ondertussen volledig verdwenen, hetzij omdat ze zwaar verbouwd werden, hetzij omdat ze vervangen werden door nieuwbouw. 9 gevels in het stadsgezicht zijn afzonderlijk beschermd als monument (waarvan 3 gerestaureerd, 1 verwaarloosd en 5 bewaard; geen enkele van deze gevels werd verbouwd).

Nog opvallender is onze inschatting van de hedendaagse situatie: slechts 99 van alle 502 gevels in het stadsgezicht zouden we vandaag opnemen in de inventaris. 4 van deze gevels werden niet gewaardeerd of beschreven in het verslag of de inventaris, en 2 panden werden zelfs expliciet negatief beoordeeld. Volgens de huidige interpretatierichtlijn zouden deze 6 gevels dus buiten de bescherming vallen, aangezien het beschermingsdossier geen aanknopingspunt bevat om de erfgoedwaarde ervan te achterhalen. Daarnaast hebben we 56 gevels beoordeeld als 'twijfelgevallen' (omdat er slechts zeer beperkte erfgoedwaarde aanwezig was, zoals bijvoorbeeld een bewaarde tegelafwerking van de voorgevel, een oude pui, origineel schrijnwerk of decoratieve elementen). Amper 20% (maximaal 30%) van de gevels in het beschermde stadsgezicht hebben dus nog enige erfgoedwaarde.⁸⁸

---

⁸⁸ 30% indien we de 56 twijfelgevallen meetellen, 20% indien we deze twijfelgevallen buiten beschouwing laten.

Conclusie

De cijfers zijn ontvullend: de twee primaire doelstellingen uit het beschermingsdossier werden niet gehaald. De bescherming van Zottegem als stadsgezicht heeft er niet voor gezorgd dat verloren gegane gevels in ere werden hersteld, maar ook op vlak van behoud heeft de bescherming niet het gewenste effect gehad. Ten tijde van de bescherming bestond er al twijfel over de erfgoedwaarde van het stadsgezicht als geheel (bevestigd door de vele negatieve waarderingen en niet-vermelde gevels), en ondertussen zijn ook nog eens een overgrote meerderheid van deze gevels (2/3!) licht verbouwd, zwaar verbouwd of volledig vervangen door nieuwbouw. De vraag is of dit te wijten is aan het initiële gebrek aan erfgoedwaarde, aan de bescheiden impact van het statuut zelf, of eerder aan de te lakse omgang met het statuut, maar dit vergt verder vergelijkend onderzoek van andere stads- en dorpskernen. Een mogelijke verklaring is alvast dat de bepalingen en rechtsgevolgen van de bescherming als stads- of dorpsgezicht de voorbije decennia stelselmatig werden afgezwakt, maar ook dat er in de praktijk doorgaans minder streng werd opgetreden binnen deze afbakeningen omwille van de soms hevige kritiek van lokale besturen tegen maatregelen die volgens hen alle vooruitgang zou blokkeren door een 'stolp' over de dorpen plaatsten. Idealiter gebeurt hetzelfde onderzoek ook voor enkele andere kernen, zowel grote als kleine beschermingen.

6 KNELPUNTEN

Uit de analyse van de bouwkundige gehelen blijkt dat de keuze voor een specifiek statuut niet bepaald werd door eenduidige selectiecriteria, dat oude beschermingen bij een wetswijziging niet up-to-date werden gebracht met de nieuwe regelgeving en dat de rechtsgevolgen van gelijkaardig of identiek erfgoed dus niet altijd overeenkomen. De hamvraag is echter: is dat een probleem? Welke impact heeft deze verscheidenheid van het beschermingsbestand op het hedendaags beheer? Van fundamenteel belang is het Onroerenderfgoeddecreet uit 2015, waardoor de bescherming van monumenten, cultuurhistorische landschappen, stads- of dorpsgezichten, archeologische sites en overgangszones voortaan geregeld worden via één decreet. De nieuwe regelgeving heeft er tot geleid dat de procedures, voorwaarden en rechtsgevolgen bij beschermd erfgoed verregaand geharmoniseerd werden. Zo formuleerde het decreet bijvoorbeeld algemene toelatingsplichten en werd het mogelijk gemaakt premies te ontvangen voor al het beschermd erfgoed, ongeacht het statuut. Toch zijn alle verschillen tussen de beschermingsstatuten nog steeds niet weggewerkt. In dit hoofdstuk bespreken we de juridische en wetenschappelijke knelpunten, en de concrete gevolgen daarvan voor de zorg voor bouwkundige gehelen.

Het agentschap Onroerend Erfgoed is een Vlaamse overheidsdienst, die ten dienste staat van burgers, lokale overheden en professionals. In die context worden begrippen als transparantie en rechtszekerheid naar voor geschoven als basisprincipes van een performante overheid. De onroerenderfgoedregelgeving heeft een grote impact op de vrijheid van individuele zakelijkrechthouders, de burger mag dus verwachten dat de overheid een standvastig beleid voert, dat de overheid haar besluiten zodanig formuleert dat de burger correct geïnformeerd wordt, en dat gelijke gevallen op een gelijke manier behandeld worden.

6.1 MONUMENTENCLUSTERS

Ten eerste zijn er juridische problemen die rechtstreeks voortkomen uit gewoontes in de beschermingspraktijk. Het meest pertinent is het gebruik van een minder geschikt instrument. Zo werden bijvoorbeeld 35 bouwkundige gehelen (vaak straatwanden, delen van straatwanden of kleine bouwblokken) vóór 2005 beschermd als monumentenclusters in plaats van als stads- of dorpsgezicht. Aan de ene kant zorgde de bescherming als monument ervoor dat deze erfgoedrelicten recht hebben op premies en dat interieurs mee beschermd zijn, in tegenstelling tot gelijkaardige relicten die beschermd werden als stads- of dorpsgezicht. Dit zorgt er in de praktijk voor dat deze beschermingen ruimer zijn, maar dat de erfgoedwaarde van die interieurs zelden onderzocht is, wat dan weer

problemen oplevert voor het beheer van deze panden. Aan de andere kant blijft de monumentenbescherming beperkt tot de huizen. Elementen als het stratenpatroon, de straatbedekking, de wegverlichting of de laanbomen vallen daardoor buiten de bescherming. Bovendien is ook bij 'monumenten' de bescherming soms expliciet beperkt tot de 'gevels en bedakingen'. Dit betekent dat waardevolle interieurs en interne structuren ook bij monumenten in sommige gevallen niet tot de bescherming behoren. Bijvoorbeeld vier officierswoningen bij het Lillofort te Antwerpen zijn beschermd als één monument, maar de bescherming wordt beperkt tot de 'gevels en bedakingen' (ID 5093).

Koning Astridlaan, Dendermonde, ID 8141 (Geo.onroerendergoed.be)

6.2 MONUMENTEN VÓÓR 1976

Beschermingen als monumenten vóór 1976 blijven vaak beperkt tot de gebouwde volumes of zelfs tot delen van het gebouw. Daardoor zijn er elementen met erfgoedwaarde die zelfs volledig buiten de beschermde afbakening vallen, denk aan een pastorie, hoeve of kerk waarbij respectievelijk de tuin, de binnenkoeren of het kerkhof buiten de beschermde afbakening vallen. De bescherming als monument van het begijnhof van Diest in 1938 (ID 859) illustreert hoe vreemd dit soort afbakeningen eruit kan zien: een gatenkaas met enkel de kerk, de poort en de gebouwen.⁸⁹

6.3 LANDSCHAPPELIJKE WAARDE IN STADS- OF DORPSGEZICHT

Even problematisch is de bescherming als stads- of dorpsgezicht van sites met landschappelijke erfgoedwaarde, met de 20 dorpsgezichten die énkél landschappelijke waarde hebben als extreem voorbeeld. De verklaring voor dit laatste fenomeen is minder eenduidig. Mogelijk speelde het een rol dat er in dezelfde periode een sterke focus lag op kwantiteit van het nieuwe instrument ‘stads- of dorpsgezicht’ (bijvoorbeeld om de achterstand ten opzichte van Nederland bij te benen). Wanneer een nieuw stads- of dorpsgezicht beschermd werd, was het aanvankelijk bovendien geen vereiste om de eigenaars van alle gevatte percelen op de hoogte te brengen. Pas in 1995 werd beslist dat eigenaars betekend moest worden, net zoals het bij monumenten en cultuurhistorische landschappen al sinds 1931 verplicht was. In de periode 1977-1994 werden alleen al 293 bouwkundige gehelen beschermd als stads- of dorpsgezicht. Het is dus niet ondenkbaar dat er vandaag nog steeds eigenaars zijn die niet weten dat hun eigendom gevat wordt door een bescherming.

De uitspraak van de Raad van State over het gehucht Amelgem bewijst dat deze praktijken niet louter een theoretisch probleem vormen: tot twee keer toe werd de bescherming als stads- of dorpsgezicht vernietigd omdat de landschappelijke waarde groter was dan de bouwkundige. Deze case is extra relevant, omdat er zich wel degelijk waardevolle bouwkundige elementen binnen de beschermde afbakening bevonden (nl. twee hoeves). Het doorslaggevende argument was dat dit “leidt tot een arbitraire bescherming als landschap of als dorpsgezicht, zonder bruikbaar criterium van onderscheid, al naargelang het willekeurige oordeel van het bestuur”. Deze “willekeur” is uiteindelijk misschien wel opgelost voor Amelgem, maar niet voor de tientallen anderen gelijkaardige beschermingen. De rechtszekerheid en de gelijkwaardige behandeling van een groot aantal bouwkundige gehelen staat dus ter discussie.

---

⁸⁹ Een jaar later werd het geheel beschermd als cultuurhistorisch landschap (ID 877). Het stratenpatroon werd pas in 2003 afzonderlijk beschermd als monument (ID 344).

6.4 SPECIFIEKE TOELATINGSPLICHTEN

Het Onroerenderfgoeddecreet hield een aantal procedurele verschillen in stand. Zo omschrijft het decreet naast de algemene toelatingsplichten ook specifieke toelatingsplichten per statuut, met uiteenlopende bepalingen voor monumenten (§ 6.2.4), stads- of dorpsgezichten (§ 6.2.5), cultuurhistorische landschappen (§ 6.2.6), archeologische sites (§6.2.7) en interieurelementen (§6.2.8). Welke handelingen al dan niet zijn toegelaten in bouwkundig gehelen hangt dus af van het statuut waaronder ze beschermd zijn. In cultuurhistorische landschappen is de beweegruijnte van zakelijkrechthouders om bouwkundige elementen aan te passen bijvoorbeeld een stuk groter dan in monumenten en stads- of dorpsgezichten. Een concreet voorbeeld: het park van Tervuren werd een eerste keer beschermd als cultuurhistorisch landschap in 1978 (ID 1537), in 2004 werd daar een bescherming als monument aan toegevoegd met nagenoeg dezelfde afbakening (ID 12224). Door die laatste bescherming moet er toelating gevraagd worden aan het agentschap voor ingrepen aan de bouwkundige erfgoedrelicten in het park, zoals een donjon, een kapel, een omwalling en een aantal paleizen. Die toelatingsplichtige ingrepen gaan ver, bijvoorbeeld wat betreft constructieve elementen, historische materialen, dakbedekking, gootconstructies, voegen, buitenschrijnwerk, deuren, ramen, luiken, poorten, nagelvaste elementen als smeedijzer en beeldhouwwerken, of wijzigingen van de kleur, textuur of samenstelling van de afwerkingslagen.⁹⁰ Daar tegenover staat het gelijkaardige Citadelpark te Gent, dat enkel werd beschermd als cultuurhistorisch landschap in 1984 (ID 8923). Het Museum voor Schone Kunsten werd in 1996 beschermd als monument (ID 11055), maar binnen de beschermde afbakening van het park bevinden zich nog heel wat andere waardevolle bouwwerken, zoals een feestpaleis, een toegangspoort, een dierenasiel en een kiosk. De enige voorwaarde in het

---

§ “6.2.4 De volgende handelingen aan of in beschermde monumenten kunnen niet worden aangevat zonder toelating van het agentschap of, zoals vermeld in artikel 6.4.4, § 1, eerste lid, van het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013, van de erkende onroerenderfgoedgemeente:

1° het plaatsen, slopen, verbouwen of heropbouwen van een constructie;

2° het verwijderen, vervangen, wijzigen of verstevigen van constructieve elementen;

3° het verwijderen, vervangen of wijzigen van historische materialen en het toepassen van behandelingen met als doel de historische materialen te reinigen, te herstellen, te verduurzamen of te beschermen tegen verweer en aantasting;

4° het uitvoeren van de volgende werken aan het dak en de buitenmuren van constructies:

a) het verwijderen, vervangen of wijzigen van dakbedekking en gootconstructies;

b) het verwijderen van voegen en het hervoegen;

c) het aanbrengen, verwijderen, vervangen of wijzigen van de kleur, textuur of samenstelling van de afwerkingslagen;

d) het aanbrengen, verwijderen, vervangen of wijzigen van buitenschrijnwerken, deuren, ramen, luiken, poorten, inclusief de al dan niet figuratieve beglazing, beslag, hang- en sluitwerk;

e) het aanbrengen, verwijderen, vervangen of wijzigen van aard- en nagelvaste elementen, smeedijzer en beeldhouwwerk, inclusief nieuwe toevoegingen.”

onroerenderfgoedbesluit is dat deze bouwkundige elementen niet gesloopt, verbouwd of heropgebouwd mogen worden.⁹¹ Ook de interieurs vallen volledig buiten de bescherming. Het argument dat een update van de bescherming van het Citadelpark minder dringend is omdat ze al gevat wordt door een cultuurhistorisch landschap, geldt dus níét voor de bouwkundige elementen.

6.5 NIET-VERGUNNINGSPLICHTIGE WERKEN IN STADS- OF DORPSGEZICHTEN

Daarnaast gebeurt de eerste beoordeling van bepaalde ingrepen in stads- of dorpsgezichten voortaan op gemeentelijk niveau. Een zakelijkrechthouder die werken plant in een stads- of dorpsgezicht waarvoor geen omgevingsvergunning nodig is, moet dit verplicht melden aan het college van burgemeester en schepenen of de plaatselijke IOED.⁹² Daarna heeft het college of de IOED twintig dagen om de zakelijkrechthouder te laten weten of de werken de wezenlijke eigenschappen van het beschermde stads- of dorpsgezicht verstoort. Indien dat het geval is, moeten gemeente of IOED de zakelijkrechthouder erop wijzen voor deze werken toelating te vragen aan het agentschap Onroerend Erfgoed (of de erkende onroerenderfgoedgemeente). Als de gemeente oordeelt dat de werken geen negatieve impact hebben op de erfgoedwaarde, mogen deze werken uitgevoerd worden zoals gepland. Wanneer de termijn van twintig dagen overschreden is zonder antwoord, dan wordt de melding automatisch als toegelaten beschouwd.⁹³ Handelingen aan of in monumenten of cultuurhistorische landschappen moeten daarentegen altijd voorgelegd worden aan het Agentschap Onroerend Erfgoed. Bij dubbele beschermingen is het daardoor bovendien niet duidelijk aan wie een aanvraag moet worden voorgelegd. Aangezien de keuze voor een bescherming hetzij als stads- of

---

⁹¹ “§ 6.2.6 2° het slopen, verbouwen of heropbouwen van constructies die als erfgoedelement zijn opgenomen of als karakteristiek gebouw zijn aangegeven in beschermingsbesluit.”

⁹² “§ 6.3.1 Als voor de handelingen aan of in beschermde goederen geen omgevingsvergunning, geen vergunning, geen toelating, geen machtiging, geen ontheffing of geen afwijking zoals vermeld in het eerste lid vereist is, wordt de aanvraag van een toelating voor handelingen aan of in beschermde monumenten, beschermde cultuurhistorische landschappen of beschermde archeologische sites ingediend en behandeld volgens de procedure vermeld in artikel 6.3.2 tot en met 6.3.11 van dit besluit.”

⁹³ “§ 6.3.12: Voor handelingen aan of in beschermde stads- of dorpsgezichten, zoals vermeld in artikel 6.2.5 of het beschermingsbesluit, wordt schriftelijk bij het college van burgemeester en schepenen een melding ingediend. Deze handelingen mogen worden aangevat vanaf de twintigste dag na de datum van de melding, behalve als het college van burgemeester en schepenen de aanmelder voordien per beveiligde zending op de hoogte brengt dat de aangemelde handelingen van aard zijn om de wezenlijke eigenschappen van het beschermde stads- of dorpsgezicht te verstoren. In dat geval kunnen de handelingen slechts worden aangevat nadat het agentschap of in voorkomend geval de erkende onroerenderfgoedgemeente een toelating heeft verleend.”

dorpsgezicht, hetzij als monument of cultuurhistorisch vaak arbitrair is gemaakt, kunnen gelijke gevallen dus niet op gelijke manier behandeld worden.

Een bijkomend probleem is dat de gemeentebesturen nog niet allemaal vertrouwd zijn met of specifiek opgeleid zijn voor de recent gewijzigde procedure, te meer omdat ook op lokaal niveau de budgetten niet oneindig zijn en het dus niet vanzelfsprekend is om deze meldingen te verwerken.⁹⁴ In de praktijk blijken vooral centrumsteden met omvangrijke administraties goed voorbereid, in tegenstelling tot kleinere, landelijke gemeenten. Bovendien weten we uit ervaring dat sommige besturen hun verantwoordelijkheid ofwel heel minimaal, ofwel nogal ruim opvatten: ofwel laten ze alles toe, ofwel gaan ze niet alleen na of de aangemelde handelingen de wezenlijke eigenschappen van het stads- of dorpsgezicht zullen verstoren, maar gaan ze ook zélf de erfgoedwaarde beoordelen. Deze vragen bereiken het agentschap daardoor niet altijd. De omgang met bouwkundige gehelen die ooit beschermd werden als stads- of dorpsgezicht, toen deze regeling nog niet van toepassing was, is nu dus afhankelijk geworden van de gemeente waarin ze zich bevinden. Concreet betekent dit dat exact dezelfde ingreep bij exacte hetzelfde type gebouw in de ene gemeente verboden kan worden na doorverwijzing naar het agentschap, in de andere stilzwijgend kan worden toegestaan omdat de melding nooit behandeld werd, in nog een andere bewust kan worden toegestaan omdat het lokale bestuur de erfgoedwaarde onvoldoende vindt. Deze manier van werken komt de gelijkheid voor de burger vanzelfsprekend niet ten goede.

6.6 VOORWAARDEN ERFGOEDPREMIES

Ook de voorwaarden om een erfgoedpremie te krijgen, zijn niet exact hetzelfde per statuut. Zo stipuleert het huidige Onroerenderfgoeddecreet dat er voor goederen gelegen in onder meer beschermde stads- en dorpsgezichten en cultuurhistorische landschappen een goedgekeurd beheersplan moet zijn om aanspraak te maken op een premie. Dat plan moet de beheersmaatregelen, de werkzaamheden of de diensten vermelden waarvoor die premie wordt aangevraagd.⁹⁵ Voor een bescherming als monument geldt deze voorwaarde niet meer. Aangezien de opmaak en de opvolging

---

⁹⁴ Zie het antwoord op een schriftelijke vraag aan minister Geert Bourgeois in de vergadering ‘Commissie voor Buitenlands Beleid, Europese Aangelegenheden, Internationale samenwerking, Toerisme en Onroerend Erfgoed’, 12 februari 2019 (<https://www.vlaamsparlement.be/parlementaire-documenten/vragen-en-interpellaties/1299738>): “De kleine gemeenten hebben al moeite om een omgevingsambtenaar te hebben. Ze moeten al vaak in een intergemeentelijk verband gaan om een omgevingsambtenaar te hebben omdat ze de expertise niet zelf in huis kunnen opnemen. Het wordt vaak gedeeld over veel gemeenten.”

⁹⁵ “§ 11.2.1: 1° In de volgende gevallen moeten de beheersmaatregelen, de werkzaamheden of de diensten waarvoor een premie wordt aangevraagd vermeld zijn in een goedgekeurd beheersplan: het project betreft goederen gelegen in beschermde stads- en dorpsgezichten, beschermde cultuurhistorische landschappen, erfgoedlandschappen of beschermde archeologische sites.”

van een beheersplan tijd en geld kosten, zijn de eigenaars van bouwkundige gehelen die beschermd werden als monument bevoordeeld. Een voorbeeld: het Groot Begijnhof te Leuven (ID 1847) is enkel beschermd als één monument, waardoor een beheersplan geen voorwaarde is om premies te krijgen. De gebouwen van het begijnhof van Diest, Brugge, Gent (OLV Ter Hoye en Sint-Elisabeth), Lier, Hoogstraten, Antwerpen, Diksmuide en Sint-Truiden werden daarentegen onder andere beschermd als cultuurhistorisch landschap, waardoor een beheersplan hier wel nodig is. Een gelijkaardige uitzonderingsmaatregel is de verhoogde erfgoedpremie van 60% in plaats van 40% voor het beheer of werkzaamheden van bepaalde types erfgoed, zoals molens en gebouwen bestemd voor een erkende eredienst. In beide gevallen is één van de voorwaarde dat het erfgoedrelict beschermd moet zijn als monument.⁹⁶ Molens en kerken die tot nader orde enkel gevat worden door een bescherming als cultuurhistorisch landschap of stads- of dorpsgezicht vallen dus uit de boot.

6.7 BEHEERSPLANNEN

Tegenwoordig wordt er gekeken naar andere manieren om helderheid te brengen, bijvoorbeeld via Onroerenderfgoedrichtplannen of beheersplannen, die een geïntegreerde, gebiedsgerichte langetermijnvisie omvatten. Deze aanpak biedt echter geen definitieve oplossing, aangezien de werking van deze instrumenten beperkt is in de tijd en aangezien beschermingsbesluiten juridisch gezien nog steeds voorgaan op deze plannen. Ze kunnen dus wel een gemeenschappelijke visie formuleren op het beheer van erfgoed, maar ze veranderen niets aan de rechtsgevolgen en dus ook niets aan de vele problemen bij de ongelijke bescherming van bouwkundige gehelen. In principe vergroten ze de juridische onduidelijkheid dus, omdat er een nieuwe laag wordt gecreëerd, bovenop de beschermingen.

6.8 BEKNOPTE BESCHERMINGSDOSSIEERS

Het agentschap Onroerend Erfgoed is naast een overheidsdienst ook een Vlaamse wetenschappelijke instelling (VWI). Dat betekent dat onderzoek, kennisopbouw en de ontwikkeling van een overkoepelende visie voor het onroerend erfgoed in Vlaanderen tot de kerntaken behoren. Zo is het een van de concrete doelstellingen om alle mogelijke erfgoedrelicten wetenschappelijk te

---

⁹⁶ “§ 11.2.10: Een verhoogde erfgoedpremie van 60% van de aanvaarde kostenraming, exclusief btw, wordt toegekend voor het beheer van of voor werkzaamheden of diensten aan of in:

- 1° beschermde monumenten die bestemd zijn voor een erkende eredienst. De verhoogde premie kan alleen worden toegekend als er een actueel kerkenbeleidsplan bestaat voor de gebouwen van een erkende eredienst, met uitzondering van de kathedralen;
- 4° als monument beschermde, maalvaardige en voor het publiek ontsloten molens.”

onderzoeken en te toetsen aan objectieve criteria. Dat gebeurt ook: een eerste screening van de erfgoedwaarde bepaalt of een relict opgenomen kan worden in de wetenschappelijke of de vastgestelde inventaris. Daarnaast wordt elke nieuwe beschermingsaanvraag in theorie voorafgegaan door een uitgebreid onderzoek en waardering van het erfgoedrelict in kwestie, en dat onderzoek maakt integraal deel uit van het beschermingsdossier. Daarin is er ook voldoende ruimte voor inspraak, aangezien de zakelijkrechthouders en derden tijdens het openbaar onderzoek de kans krijgen om opmerkingen toe te voegen of bezwaren in te dienen. In sommige gevallen worden ook inspraakmogelijkheden geboden via een hoorzitting, waarin het beschermingstraject en de doelstellingen van de bescherming aan belanghebbenden worden toegelicht. De voorbije jaren werd ook sterk ingezet op communicatie en toegankelijkheid. Zo kunnen burgers en erfgoedprofessionals niet alleen terecht bij digitale instrumenten zoals de website, de inventarisdatabank, de besluitendatabank of het geoportaal, maar ze kunnen hun vragen ook voorleggen aan het infopunt en de consultants.

Toch leidde het onregelmatige gebruik van beschermingsstatuten in het verleden ook vanuit wetenschappelijk oogpunt tot twee fundamentele problemen. Zo bestonden er aanvankelijk weinig regels over hoe het onderzoek en de afweging moesten verlopen. Zeker tot de jaren 80 was het niet gebruikelijk om de geschiedenis en de waarde van een erfgoedrelict gedetailleerd te beschrijven, waardoor oude onderzoeksdossiers beknopt of zelfs onbestaande zijn. Het vooronderzoek bij de dorpskom Semmerzake (Gavere), beschermd als dorpsgezicht in 1982 (ID 8895), bestaat bijvoorbeeld uit slechts een halve pagina. De waardering in het beschermingsdossier van de dorpskern van Elene (Zottegem), beschermd als dorpsgezicht in 1981 (ID 9132), bleef dan weer beperkt tot een drietal zinnen in het KCML-advies. Tot aan het begin van de eenentwintigste eeuw werd er bovendien regelmatig gewerkt met 'klasseringstreinen', waarbij meerdere monumenten en landschappen werden beschermd in één besluit, bijvoorbeeld per gemeente of specifiek thema (meestal puur op basis van lijsten uit de inventaris Onroerend Erfgoed). Ook het onderzoek voorafgaand aan de bescherming verliep gezamenlijk. Meestal bevatte het beschermingsdossier wel een uiteenzetting van de algemene context, maar de uitleg per erfgoedrelict bleef summier.⁹⁷

Deze vaststellingen zijn relevant omdat het beschermingsbestand zelden of nooit geactualiseerd werd. In het vorige hoofdstuk haalden we al aan dat men niet systematisch naging of er dankzij de nieuwe regelgeving ondertussen een meer geschikt statuut voorhanden was om de bouwkundige gehelen te beschermen, maar ook de achtergrondinformatie en de waarden van beschermde erfgoedrelicten

---

⁹⁷ De tekst was meestal slechts een kopie uit de publicatiereeks 'Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen: Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed', die voor panden met erfgoedwaarde een wetenschappelijke beschrijving bevat van het exterieur.

werden zelden aangevuld. Voor heel wat twintigste-eeuwse bouwkundige gehelen tasten we met andere woorden in het duister over de precieze intentie van de bescherming: wat verantwoordt de afbakening? Wat zijn de erfgoedelementen en -kenmerken binnen deze afbakening? En wat houdt die erfgoedwaarde precies in? We kunnen ons dus afvragen of we het als wetenschappelijke instelling en overheidsdienst niet aan onszelf en de burger verplicht zijn om elk erfgoedrelict op dezelfde manier te behandelen, en dus consequent volledige informatie te voorzien voor alle relicten, ongeacht de datum van bescherming.

6.9 ONBETROUWBAAR CIJFERMATERIAAL

Ten tweede zit er ruis op het cijfermateriaal. In de communicatie van het agentschap Onroerend Erfgoed en de bevoegde minister wordt er verwezen naar het ‘aantal beschermingen’. Het jaar 2018 werd bijvoorbeeld afgesloten met op de teller 11.327 beschermde monumenten, 1.565 stads- of dorpsgezichten, 683 cultuurhistorische landschappen, 41 archeologische sites en 19 overgangszones. Media nemen deze cijfers echter al te vaak over alsof het gaat om individuele erfgoedrelicten: “een beschermd monument” wordt bijvoorbeeld makkelijk herleid tot “een beschermd gebouw”. Nochtans is er absoluut geen sprake van een één-op-éénrelatie tussen het aantal werkelijke erfgoedrelicten en het aantal beschermingen (lees: het aantal keer dat er een wettelijk statuut werd gegeven aan één of meerdere erfgoedrelicten). Zoals blijkt uit de analyse van bouwkundige gehelen is er regelmatig sprake van een gedeeltelijke of volledige overlap tussen de afbakening van beschermingen, of bevinden er zich meerdere erfgoedrelicten binnen dezelfde afbakening, zowel bij monumenten als bij stads- of dorpsgezichten en cultuurhistorische landschappen. Deze cijfers kunnen sterk uiteenlopen: tientallen ‘monumenten’ bestaan bijvoorbeeld uit twee of meer aangrenzende gebouwen, een beschermde straat of straatwand uit tientallen afzonderlijk beschermde monumenten. Het meest frappante voorbeeld is natuurlijk de bescherming van het begijnhof van Sint-Truiden, die bestaat uit 48 cultuurhistorische landschappen plus een rits monumenten en stadsgezichten, terwijl het enorme begijnhof van Leuven juridisch gezien slechts één monument is.

Dit betekent concreet dat eenvoudige vragen over aantallen van beschermde erfgoedrelicten moeilijk beantwoord kunnen worden. Voor dit onderzoek naar bouwkundige gehelen konden we het aantal beschermingen van een groep erfgoedrelicten die beantwoordt aan de definitie van een ‘bouwkundig geheel’ bijvoorbeeld slechts bij benadering in een lijst plaatsen. Daarnaast was er geen enkele manier om de omzetting van beschermingen naar werkelijk beschermde bouwkundige gehelen automatisch te laten verlopen.⁹⁸ Het vertekend beeld bemoeilijkt bovendien een correcte werklastinschatting, wat

---

⁹⁸ Zie paragraaf ‘Methodologie’.

extra problematisch is in het kader van de verschuiving van taken naar het gemeentelijke niveau (aangezien gemeentelijke diensten soms nog minder vertrouwd zijn met de inventarisdatabank). Ter illustratie: één stadsgezicht kan zowel 1 gebouw als 500 gebouwen bevatten. De duur van pakweg een herevaluatieproject van tien stads- of dorpsgezichten kan dus héél sterk verschillen. Tegenwoordig besteedt het agentschap Onroerend Erfgoed meer aandacht aan de ontsluiting van de kennis die het de voorbije decennia heeft opgebouwd. In die context werden recent enorme stappen gezet in de goede richting, denk maar aan de ontwikkeling van het Geoportaal en de inventarisdatabank. Deze instrumenten zijn echter sterk afhankelijk van de kwaliteit van de aangeleverde basisdata. Wanneer die basisdata niet volledig op punt staan, dan kunnen we nog zoveel sleutelen aan de digitale ontsluitingsinstrumenten als we willen, de werking zal nooit optimaal zijn. De verscheidenheid van het beschermingsbestand leidt dus niet alleen tot wetenschappelijke en juridische problemen, maar heeft ook een zéér directe impact op de kwaliteit van de dienstverlening van de bevoegde overheden. De vraag kan dus herhaald worden: zijn we het als wetenschappelijke instelling niet aan onszelf en de onderzoekswereld verplicht om het beschermingsbestand in Vlaanderen te monitoren en correcte cijfers te voorzien over het *werkelijke* beschermingsbestand in plaats van louter over de arbitrair gekozen juridische statuten?

6.10 CONCLUSIE

De lijst met problemen die volgen uit het onregelmatige gebruik van beschermingsstatuten is niet verwaarloosbaar. Op juridisch vlak verschillen de toelatingsplichten, de voorwaarden voor erfgoedpremies en de inschatting van werken in stads- of dorpsgezichten waarvoor geen omgevingsvergunning nodig is. Ook bestaat er ongelijkheid tussen gelijkaardige erfgoedrelicten, omdat een inadequaate instrument werd gebruikt, omdat monumentenbeschermingen van vóór 1976 enkel betrekking hebben op (de oude delen van) bebouwing, omdat monumentenclusters geen rekening houden met het openbaar domein, of omdat zowel stads- of dorpsgezichten als sommige beschermingen als monument enkel de ‘gevels en bedakingen’ vatten. Op wetenschappelijk vlak ontbreekt bij beschermingen tot in de jaren 1980 een gedetailleerde beschrijving van het erfgoedrelict, maar ook meer recent is het vooronderzoek soms beknopt, zoals bij de ‘klasseringstreinen’. Daarnaast hebben zowel de collectieve bescherming van erfgoedrelicten binnen één afbakening (bij stads- of dorpsgezichten, cultuurhistorisch landschappen én monumenten) als de opdeling van een erfgoedrelict in meerdere beschermingen als gevolg dat de cijfers over werkelijke erfgoedrelicten de realiteit niet correct weergeven. Overlappende of dubbele beschermingen van eenzelfde erfgoedrelict vertroebelen de cijfers nog verder. Onderzoek naar grotere pakketten van erfgoedrelicten wordt daardoor bemoeilijkt, soms zelfs volledig onmogelijk gemaakt.

Deze arbitraire verschillen tussen beschermingsstatuten leggen een zware hypotheek op de erfgoedzorg in de praktijk. Wanneer een erfgoedrelict gevat wordt door meerdere beschermingen en de burger weet niet welke regels in zijn geval van toepassing zijn, dan getuigt dat niet van een duurzame en gelijke aanpak. Wanneer het oordeel over niet-vergunningsplichtige werken in stads- of dorpsgezichten afhangt van de gemeente waarin het erfgoed zich bevindt, dan getuigt dat niet van een duurzame en gelijke aanpak. Wanneer het ene art nouveau-interieur deel uitmaakt van een bescherming als monument en dus gerenoveerd kan worden met premies, en het andere niet omdat de monumentenbescherming beperkt is tot de ‘gevels en bedakingen’ of enkel beschermd is als stadsgezicht, dan getuigt dat niet van een duurzame en gelijke aanpak. Wanneer de zware verbouwing van een waardevol modernistisch pand niet kan tegenhouden worden omdat het gebouw enkel gevat wordt door een bescherming als cultuurhistorisch landschap, dan getuigt dat niet van een duurzame en gelijke aanpak. Wanneer een als monument beschermde watermolen meer dan 40% premies krijgt maar een andere niet omdat die laatste enkel beschermd is als dorpsgezicht, dan getuigt dat niet van een duurzame en gelijke aanpak. Wanneer een gekasseide straat in een pittoreske dorpskern opengebroken mag worden omdat de aangrenzende gebouwen enkel beschermd werden als monumentencluster in plaats van als dorpsgezicht, dan getuigt dat niet van een duurzame en gelijke aanpak.

Een cruciale nuance is dat dit géén waardeoordeel is over de kwaliteit en integriteit van al wie de erfgoedzorg de voorbije decennia in de praktijk heeft gebracht. Er is immers geen sprake van een allesomvattend maar mislukt masterplan op lange termijn, dat zorgvuldig en zonder afwijkingen in de praktijk had moeten worden gebracht. De complexiteit is daarentegen het onvermijdelijke gevolg van het trage rijpingsproces van de regelgeving (met stapsgewijze veranderingen in een periode van bijna 90 jaar), van moeilijke afstemming tussen de oorspronkelijk provinciaal georganiseerde werking, en van de diversiteit van de erfgoedsector tout court, met kunstwetenschappers, architecten, geografen, historici, juristen, politici, overheden, organisaties, bedrijven of individuele burgers die elk eigen klemtonen leggen en hun eigen belangen verdedigen. Het is dus eerder logisch dat er weinig systematiek zit in een beschermingsbestand dat zo traag is aangegroeid.

Niettemin blijft het een feit dat de huidige dataset met beschermingen hopeloos ingewikkeld is geworden. Onderzoekers houden zich voor nieuwe beschermingen zoveel mogelijk aan algemene afspraken, maar deze uniforme aanpak verandert niets aan de problemen bij oude beschermingen. Een cynicus zou kunnen argumenteren dat we daardoor gewoon een nieuwe reeks beschermingen creëren waar in de toekomst op zal worden teruggekeken als een ‘product van zijn tijd’, met nieuwe eigenaardigheden en nieuwe nadelige effecten. Consulents verliezen kostbare tijd omdat ze soms lang, soms vruchteloos moeten zoeken naar de juiste informatie, zowel inhoudelijk (wat is er

beschermd en waarom?) als juridisch (hoe is het beschermd en wat zijn de rechtsgevolgen?). En hoe minder info er kant-en-klaar voorhanden is, des te ruimer de interpretatiemarge is en dus des te groter de kans dat meerdere dossierbehandelaars tot uiteenlopende conclusies komen over wat mag en niet mag bij gelijkaardig erfgoed. De overheid wordt bovendien geconfronteerd met onwetende, onbegripvolle of ontevreden eigenaars van erfgoed. Deze eigenaars hebben op hun beurt reden om ontevreden te zijn, omdat het huidige systeem bezwaarlijk eerlijk of efficiënt genoemd kan worden. Resultaat: het is moeilijk om door de bomen het bos zien, want de bomen zijn beschermd als monument, en het bos als cultuurhistorisch landschap. Of omgekeerd.

7 BELEIDSAANBEVELINGEN

Uit het vorige hoofdstuk blijkt waar de valkuilen liggen en wat de impact daarvan is: de wetenschappelijke dataset met erfgoedrelicten die de basis vormt voor de werking van het Agentschap Onroerend Erfgoed is niet up-to-date. De verschillende rechtsgevolgen tussen de beschermingsstatuten zijn daardoor arbitrair, omdat ze niet per se overeenkomen met de werkelijke verschillen tussen erfgoedrelicten. De willekeur beïnvloedt bovendien de kwaliteit van zowel de werking van de instrumenten die het agentschap heeft ontwikkeld om de burger te informeren als de meer persoonlijke advisering via het infopunt en de consultants. Of we nu de nadruk leggen op de wetenschappelijke, juridische of praktische gevolgen, de oorzaak is telkens dezelfde: de arbitraire beschermingen. Alle hervormingen die dit probleem niet bij de wortels aanpakken, hoe goedbedoeld ook, blijven dus slechts cosmetische ingrepen. In het beste geval blijven de problemen bestaan, in het slechtste geval worden ze nog groter omdat er extra lagen worden toegevoegd die op hun beurt nieuwe, afwijkende regels introduceren. Het probleem in kaart brengen is echter slechts een eerste stap. In dit hoofdstuk stellen we scenario's voor om een einde te maken aan de onduidelijkheid. Het streefdoel daarbij is een consistente en duurzame aanpak, te meer omdat dit onderzoek heeft aangetoond dat lapmiddelen op korte termijn de problemen uiteindelijk nog groter dreigen te maken.

7.1 BESCHERMINGSDOSSIER EN -BESLUITEN AANVULLEN

De inhoudelijke verslagen bij een aantal beschermingen van bouwkundige gehelen zijn beknopt of zelfs onbestaande. De oplossing is eenvoudig, maar arbeidsintensief: de dossiers moeten aangevuld worden, zo systematisch mogelijk, en digitaal beschikbaar worden gemaakt. Concreet is er nood aan:

- een korte uiteenzetting van de geschiedenis van het erfgoedrelict;
- een beschrijving van de erfgoedelementen en -kenmerken;
- een opsomming of beschrijving van de erfgoedwaarden aan de hand van de selectiecriteria;
- de precieze afbakening (omschrijving, perceelnummers, adressen én aanduiding op plan);
- Een beschrijving van de directe omgeving, zodat de contextwaarde duidelijk is.

Dit impliceert dat alle beschermingen moeten gescreend worden: bij welke erfgoedrelicten ontbreken er gegevens? Welke beschermingen zijn overbodig geworden omdat de afbakening overlapt met een andere, meer adequate bescherming? Welke bouwkundige erfgoedrelicten hebben ook

////////////////////////////////////

landschappelijke of archeologische waarde? Waar bevinden zich waardevolle interieurs? Indien er info ontbreekt, moet er voor deze erfgoedrelicten bijkomend onderzoek gebeuren om de teksten en indien nodig ook het besluit aan te vullen.

Het mag natuurlijk niet de bedoeling zijn dat elke spijker of deurklink vermeld moet worden in het inhoudelijk dossier. Het doel is daarentegen om een algemene omschrijving van de erfgoedwaarde van de erfgoedrelicten aan te vullen, dat vervolgens kan dienen als houvast voor de adviserende overheid. Bouwkundige gehelen vormen een ideaal voorbeeld van de gewenste aanpak. Een exhaustieve beschrijving van elk erfgoedelement zou bijzonder tijdrovend kunnen zijn, denk maar aan grote stadskernen zoals Zoutleeuw, Lokeren of Zottegem, die elk bestaan uit honderden huizen en andere elementen. In deze gevallen zou het een oplossing kunnen zijn om de algemene waarde van het bouwkundig geheel helder te formuleren, en om dit te staven met representatieve voorbeelden. Een simpel voorbeeld: een bouwkundig geheel dat bestaat uit een straat met een dertigtal huizen met modernistische gevels. Dit geheel zou gewaardeerd kunnen worden omwille van de architecturale waarde en de ensemblewaarde van de *modernistische* gevels. Dit impliceert dat niet alle gevels in deze straat bewaard moeten worden, enkel diegene die beantwoorden aan de omschrijving. Enkel uitzonderingen op de algemene omschrijving (gebouwen met erfgoedwaarde in een andere stijl) moeten dan nog apart vermeld worden. De gedetailleerde beoordeling kan perfect gemaakt worden door de adviserende overheid, zonder dat elke gevel in detail beschreven hoeft te worden. De beschrijvingen in het beschermingsbesluit of – dossier moeten met andere woorden indicatief in plaats van exhaustief en restrictief zijn.

7.2 NAAR EEN EENHEIDSTATUUT?

Ook het arbitraire gebruik van beschermingsstatuten leidt tot onduidelijkheden. Enerzijds is er vaak overlap tussen meerdere statuten voor hetzelfde bouwkundig geheel, anderzijds is het tout court niet duidelijk wat het meest geschikte statuut is om bouwkundige gehelen te beschermen. Elk statuut in de huidige regelgeving heeft immers voor- en nadelen, er is dus niet één statuut dat er uitspringt. Een radicale oplossing houdt in dat alle statuten volledig gelijkgeschakeld worden, met gelijke voorwaarden, procedures en rechtsgevolgen voor al het beschermd erfgoed. Deze wijziging van de regelgeving zou verdergaan op het elan van het Onroerenderfgoeddecreet van 2015, aangezien de statuten toen ook al in sterke mate geüniformiseerd werden (bijvoorbeeld op vlak van procedures en premies). Het grootste obstakel voor een eenheidsstatuut is natuurlijk dat beschermingsdossiers en -besluiten nooit met terugwerkende kracht herbekeken werden wanneer de regelgeving werd aangepast. Daardoor zijn noch alle inhoudelijk verslagen, noch de waarden up-to-date. Een

eenheidsstatuut wordt dus idealiter ingevoerd samen met de vorige maatregel – het aanvullen van beschermingsdossiers en -besluiten. Met andere woorden: het inhoudelijke werk staat best volledig op punt alvorens de regelgeving aangepast wordt.⁹⁹

7.3 EEN AFWEGINGSKADER VOOR HET GEBRUIK VAN BESCHERMINGSSTATUTEN

Een minder verre gaand alternatief op juridisch vlak is dat de huidige beschermingsstatuten behouden blijven, maar dat er een algemene richtlijn komt voor onderzoekers wanneer welk statuut gebruikt moet worden. Juridisch gezien is deze piste dus minder ingrijpend, maar het heeft wel twee nadelen. Ten eerste zal er altijd een grijze zone zijn van erfgoedrelicten die in theorie onder meerdere statuten zouden kunnen vallen: wat bijvoorbeeld met een dorpskern met bomen en weides? Wat met een typologische site zoals een kasteel met aangrenzend een park met landschappelijke waarde? Wat met een huizenrij met waardevolle gevels waarvan enkele gebouwen ook waardevolle interieurs hebben? Deze voorbeelden kunnen vandaag met even goede argumenten worden beschermd als stads- of dorpsgezicht, als monument of als cultuurhistorisch landschap. Via een richtlijn kunnen we er minstens voor zorgen dat gelijkaardig erfgoed consequent onder hetzelfde statuut beschermd wordt, maar dit plan lost niet alle problemen op. Het blijft immers onduidelijk wat het ‘meest geschikte statuut’ precies is, aangezien elk statuut voor- en nadelen heeft afhankelijk van het individuele erfgoedrelict. Ten tweede betekent deze piste dat een screening van alle huidige beschermingen noodzakelijk is, omdat de richtlijn met terugwerkende kracht toegepast moet worden. Wanneer de afspraken enkel zouden gelden voor nieuwe beschermd erfgoed, dan blijft de verwarring over alle huidige beschermingen immers bestaan. In een eerste fase moet worden nagegaan welke erfgoedrelicten niet onder het meest adequate statuten werden beschermd, vervolgens moeten de probleemgevallen opnieuw worden beschermd. Een goed voorbeeld zijn de 52 bouwkundige gehelen die worden gevat door in totaal 100 beschermingen als cultuurhistorisch landschap. In 27 gevallen is die bescherming als cultuurhistorisch landschap ook de enige bescherming. Deze gehelen worden idealiter dus opnieuw beschermd worden

---

⁹⁹ Een eenheidsstatuut betekent echter niet automatisch dat er geen nuances meer mogelijk zijn per erfgoedrelict. Indien wenselijk, zou een aanpassing van de regelgeving ervoor kunnen zorgen dat er nog steeds aparte bepalingen mogelijk zijn, maar dan gekoppeld aan de toegekende erfgoedwaarde. Op die manier wordt vermeden dat dubbele beschermingen nodig zijn: een dorpskern kan bijvoorbeeld beschermd worden omwille van zowel de bouwkundige waarde (bijvoorbeeld de huizen, de kerk, de pastorie, ...) als de landschappelijke waarde (bijvoorbeeld de bomen, waterlopen, onbebouwde percelen, ...) en de archeologische waarde (bijvoorbeeld oude fundamenten van huizen in kelders, de restanten van een kapel of motte of overblijfselen onder het marktplein).

onder een ander statuut, omdat de bescherming als landschap onvoldoende zekerheid biedt voor de bouwkundige elementen binnen de afbakening.

Indien dit scenario de voorkeur wegdraagt, is er een maatregel die relatief eenvoudig genomen kan worden. Zo blijkt dat een aanpassing van de procedure uit 2009 verregaande gevolgen heeft voor bouwkundige gehelen: de meldingsplicht bij lokale besturen voor niet-vergunningsplichtige werken in stads- of dorpsgezichten. Niet alleen zorgt deze maatregel voor ongelijkheid tussen bouwkundige gehelen die om arbitraire redenen met een verschillend statuut zijn beschermd, de decentrale aanpak staat tegelijk ook een uniforme behandeling in de weg van gelijkaardige beheersproblemen. Een relatief eenvoudige oplossing zou zijn om de regelgeving aan te passen en deze uitzonderingsmaatregel af te schaffen. Met andere woorden: ook voor niet-vergunningsplichtige werken in stads- of dorpsgezichten is het advies van het agentschap Onroerend Erfgoed steeds vereist.¹⁰⁰ Daarnaast is dit scenario enkel mogelijk indien het de procedure voor een herbescherming onder een ander statuut vereenvoudigd wordt.

7.4 THEMATISCHE PAKKETTEN

Hoe zouden deze plannen er in de praktijk kunnen uitzien? De analyse van de bouwkundige gehelen brengt twee homogene groepen aan de oppervlakte, zowel qua type als qua beheersproblemen: de collectieve gehelen en de stads- of dorpskernen.¹⁰¹

Te beginnen met de 56 'collectieve gehelen'. Hoewel begijnhoven, godshuizen en beluiken een totaal verschillende ontstaansgeschiedenis en totaal verschillende stijlkenmerken hebben, zien ze er au fond wel hetzelfde uit: een reeks gelijkaardige, kleinschalige gebouwen rond een centrale plaats, met gemeenschappelijke delen. Qua beheer zijn de collectieve gehelen met andere woorden inwisselbaar. Deze bouwkundige gehelen zijn erfgoedrelicten waarbij de problemen op het eerste gezicht minder acuut lijken, omdat ze meestal wel op één of andere manier beschermd zijn. Toch is de rechtsonzekerheid en het gebrek aan transparantie hier groot. Enerzijds beschikken we niet altijd voldoende informatie over de erfgoedwaarde omdat de relicten werden beschermd in een periode waarin het nog niet de gewoonte was om uitgebreide beschermingsdossiers uit te werken. Anderzijds worden de relicten gekenmerkt door overlappende beschermingen, dubbele beschermingen, of aangrenzende beschermingen, vaak met verschillende statuten.. Daardoor hebben identieke

---

¹⁰⁰ Eventueel wel nog: samenwerking met erkende onroerenderfgoedgemeentes.

¹⁰¹ De stilistische en ruimtelijke gehelen zijn wellicht minder interessant om zelfstandig te bestuderen. Het belang van bijvoorbeeld een stilistisch geheel kan immers het best worden afgewogen wanneer tegelijk ook individuele erfgoedrelicten in dezelfde stijl worden onderzocht.

erfgoedrelicten verschillende rechtsgevolgen en hebben zelfs elementen in één en dezelfde erfgoedsite niet altijd dezelfde rechtsgevolgen.

Ook de stads- of dorpskernen, ongeveer de helft van de beschermde bouwkundige gehelen, vormen een goed voorbeeld van een homogeen pakket. De problematiek verschilt echter van het vorige voorbeeld. Bij deze beschermingen hebben soms niet-wetenschappelijke factoren gespeeld tijdens het beschermingsproces. Uit het historisch overzicht van de regelgeving blijkt dat de introductie van het instrument stads- of dorpsgezicht in de jaren 1970 en de bescherming van concrete stads- of dorpskernen heel wat gevoelens losmaakten bij de inwoners en bij lokale politici. Inhoudelijke verslagen bevatten aanwijzingen dat de afbakening onder politieke druk soms beperkt, soms uitgebreid werd, of zelfs dat een geplande bescherming tout court niet doorging. Bovendien is het niet duidelijk of het sterke verschil tussen het aantal beschermde stads- of dorpskernen per provincie het gevolg is van een reëel kwalitatief verschil. Het is met andere woorden niet zeker dat er in Oost-Vlaanderen en Vlaams-Brabant meer waardevolle kernen zijn dan in West-Vlaanderen, Antwerpen en Limburg. Waarschijnlijker is dat het verschil minstens gedeeltelijk volgt uit de provinciale werking van de erfgoedzorg in Vlaanderen, waarbij er in de eerste twee provincies meer werd ingezet op de bescherming van stads- of dorpskernen. Dezelfde vaststelling geldt voor de afbakening van de bescherming: in Limburg (14/41) en Antwerpen ((10/31) werd de afbakening bijvoorbeeld relatief vaak beperkt tot de kerk en de pastorie, in tegenstelling tot de ruimere perimeters in Vlaams-Brabant en Oost-Vlaanderen (respectievelijk slechts 9/73 en 6/85). De helft van de beschermde polynucleaire kernen (die een uitgestrekte afbakening hebben) bevinden zich dan weer in Oost-Vlaanderen. Het ziet er dus naar uit dat ook de grootte van de afbakening afhankelijk was van de keuzes die per provincie werden gemaakt. De impact van lokale en provinciale factoren impliceert dat het huidige pakket beschermingen wellicht niet de meest evenwichtige selectie van waardevolle stads- of dorpskernen inhoudt. De casus Zottegem heeft ten slotte aangetoond dat het statuut 'stads- of dorpsgezicht' niet altijd heeft geleid tot de gewenste vrijwaring van het erfgoed. Volgens onze ruwe schatting hebben slechts 20 à 30 procent van de gevels in het stadsgezicht vandaag nog erfgoedwaarde. Niettemin moet er voor elke gevel in het geheel advies worden gevraagd, wat een enorme werklast betekent voor zowel de burger als het agentschap. Ook daarom dringt een herevaluatie zich dus op.

De meest efficiënte manier om deze bouwkundige gehelen up-to-date te brengen is via het onderzoek van dit soort thematische pakketten, dus van coherente groepen van erfgoedrelicten met gemeenschappelijke kenmerken.¹⁰² Het doel van dat onderzoek zou de ontwikkeling moeten zijn van

---

¹⁰² Deze aanpak hoeft echter niet beperkt te blijven tot bouwkundige gehelen, denk bijvoorbeeld ook aan andere homogene groepen van erfgoedrelicten zoals hoeves; kerken; wind- en watermolens; kasteeldomeinen; abdijen en kloosters; pastorieën en dekenijen; stad- en gemeentehuizen; stadswoningen.

een staalkaart van het onroerend erfgoed in Vlaanderen. Per categorie moeten we er naar streven om een evenwichtige set samen te stellen van de meest representatieve getuigen van het Vlaamse verleden. Het grote voordeel van de thematische aanpak is dat individuele erfgoedrelicten niet ad hoc geëvolueerd worden, of louter op basis van hun lokaal belang, maar dat ze vergeleken worden met al het gelijkaardig erfgoed in Vlaanderen. Een concreet voorbeeld: een straat met een drietal barokke gevels kan de moeite waard zijn, maar wanneer we elders nog tien straten in dezelfde stijl hebben die volledig bewaard zijn, kunnen we ons afvragen of die eerste gevels per se beschermd moeten worden op Vlaams niveau.

- Stap 1: screening

In de voorgaande paragrafen kwamen twee mogelijke oplossingen aan bod: het aanvullen van beschermingsdossiers en eventueel de herbescherming van erfgoedrelicten onder een meer geschikt statuut (indien een eenheidsstatuut niet realistisch blijkt). In beide gevallen is er zoals gezegd echter een eerste, screening nodig, om in kaart te brengen om hoeveel problematische beschermingen het precies gaat. Omdat deze aspecten in praktijk moeilijk van elkaar los te koppelen zijn, gebeurt de screening best tegelijkertijd. Het resultaat van deze eerste screening is een lijst van beschermingen waarbij a) inhoudelijke info over de erfgoedwaarde ontbreekt, b) niet het meest geschikte statuut werd gebruikt, en c) geen problemen zijn. Zo krijgen we een beter zicht op de reikwijdte van de problematiek en de totale arbeidslast.

- Stap 2: herevaluatie

De thematische aanpak laat toe om het belang van gelijkaardige erfgoedrelicten te vergelijken op vlak van bijvoorbeeld zeldzaamheid, herkenbaarheid en representativiteit. Daarbij mag het geen taboe zijn om kritisch te kijken naar het huidige beschermingsbestand. Enerzijds moeten we ons durven afvragen of wat ooit beschermd werd vandaag nog waardevol genoeg is om een bescherming te verantwoorden.¹⁰³ Een obstakel is wel dat de procedure voor opheffingen volgens de huidige regelgeving slechts zeer uitzonderlijk toegepast kan worden én even lang duurt als een nieuwe bescherming. Idealiter wordt de procedure voor opheffingen dus verkort, maar onder strikte voorwaarden om misbruik te vermijden, zoals bijvoorbeeld enkel na vergelijkend onderzoek van een thematisch pakket, dus niét ad hoc. Anderzijds is het noodzakelijk om op zoek te gaan naar hiaten, naar waardevol erfgoed dat tot nader orde door de mazen van het net is geglipt. Ook nieuwe

---

¹⁰³ Zo weten we bijvoorbeeld dat tijdens de Tweede Wereldoorlog tientallen molens en kerktorens beschermd werden uit militaire overwegingen.

beschermingen moeten dus mogelijk zijn. Het resultaat van deze stap is een lijst van erfgoedrelicten met een inschatting van de afbakening en de erfgoedwaarde:

- Behoud van de bescherming (het erfgoedrelict heeft voldoende erfgoedwaarde en de afbakening is geschikt)
- Opheffing van de bescherming (de erfgoedwaarde is onvoldoende om een bescherming te verantwoorden)
- Inperking van de beschermde afbakening (een deel van het erfgoedrelict heeft onvoldoende erfgoedwaarde om een bescherming te verantwoorden)
- Uitbreiding van de beschermde afbakening (een deel van het erfgoedrelict valt buiten de afbakening van de bescherming)
- Nieuwe bescherming

Een herevaluatie van de beschermingen per thematisch pakket kan dus ook een directe financiële en organisatorische impact hebben: sommige afbakeningen moeten misschien worden uitgebreid, maar anderen kunnen worden ingekrompen of zelfs volledig worden opgeheven. Zo moeten minder premies worden toegekend en kan de adviesverlenende functie van het agentschap efficiënter verlopen, met minder onnodige vragen en dus meer tijd voor de essentie.

- Stap 3: dossiers effectief uitwerken

Nadat alle mogelijke problemen in kaart zijn gebracht, moeten er ten slotte nog maatregelen genomen worden om die problemen uit de weg te ruimen. Deze stap is dus het meest arbeidsintensief.

- Inhoudelijke aanvullingen van beschermingsdossiers
- Herbeschermingen onder een meer geschikt statuut
- Opheffingen van beschermingen
- Nieuwe beschermingen
- aanpassingen van de afbakening (inkrimping, uitbreiding)

Wanneer we al deze gegevens bij elkaar leggen, blijkt dat de invoer van een eenheidsstatuut met voorsprong de beste keuze is om de problemen op lange termijn het hoofd te bieden, idealiter in combinatie met het aanvullen van inhoudelijke verslagen en een thematische herevaluatie van homogene pakketten van erfgoedrelicten. Zo vermijden we immers een arbeids- en tijdsintensief traject (een onderzoek van alle beschermingen én de bijhorende herbescherming van erfgoedrelicten onder een meer geschikt statuut), waarbij bovendien nog steeds niet alle problemen zijn opgelost (denk bijvoorbeeld aan de blijvende noodzaak van dubbele, overlappende beschermingen bij

erfgoedrelicten die over zowel bouwkundige als landschappelijke waarde beschikken). Deze tweede piste vergt met andere woorden een grote inspanning, maar het resultaat is in vele gevallen slechts suboptimaal.

8 ALGEMENE CONCLUSIE

Een monument staat niet alleen, en dat besef is de voorbije honderd jaar doorgedrongen in België en Vlaanderen. Uit het onderzoek naar bouwkundige gehelen blijkt dat zowel in de praktijk als de regelgeving in toenemende mate rekening werd gehouden met de waarde van bouwkundige ensembles en hun onbebouwde omgeving. Sinds de jaren 1930 werden er 1401 beschermingen uitgevaardigd, die in totaal 685 specifieke bouwkundige gehelen vertegenwoordigen.

De voornaamste vaststelling van het onderzoek is echter dat deze beschermingen voor verbetering vatbaar zijn. Hoewel het mogelijk blijkt om de bouwkundige gehelen onder te verdelen in coherente categorieën van erfgoedrelicten met gemeenschappelijke kenmerken, werden gelijkaardige relicten niet noodzakelijk beschermd volgens hetzelfde beschermingsstatuut. Met name in de categorieën collectieve, stilistische en ruimtelijke gehelen zit er geen lijn in het gebruik van de statuten. De verschillen tussen deze statuten leiden ertoe dat de procedures en rechtsgevolgen tussen bouwkundige gehelen sterk kunnen afwijken, ook binnen één categorie. Omdat de prioriteiten en de belangen van de vele actoren in de erfgoedsector langzaam evolueerden en in nieuwe regelgeving werden omgezet, komen ook de selectiecriteria, de beschermingsdossiers, de afbakeningen en de decretaal bepaalde erfgoedwaarden van gelijkaardig erfgoed zelden overeen. Eenzelfde type ‘bescherming’ kan dus vele ladingen dekken, afhankelijk van de specifieke context waarbinnen die bescherming tot stand kwam (tijdstip, tijdsgeest, plaats, betrokkenen, directe aanleiding). Opvallend daarbij is dat zelfs in relatief korte periodes verschillende statuten door elkaar werden gebruikt, soms zelfs meerdere statuten voor (delen van) één bouwkundig geheel. Dit doet vermoeden dat de arbitraire keuze voor een statuut in de eerste plaats te wijten was aan een gebrek aan eenduidige afspraken en aan de afwezigheid van één instrument op maat van bouwkundige gehelen.

De lijst met concrete problemen die volgen uit het onregelmatige gebruik van beschermingsstatuten is lang. Op juridisch vlak verschillen de toelatingsplichten, de voorwaarden voor erfgoedpremies en de inschatting van werken in stads- of dorpsgezichten waarvoor geen omgevingsvergunning nodig is. Ook bestaat er ongelijkheid tussen gelijkaardige erfgoedrelicten, omdat het verkeerde instrument werd gebruikt, omdat monumentenbeschermingen van vóór 1976 enkel betrekking hebben op (de oude delen van) bebouwing, omdat monumentenclusters geen rekening houden met het openbaar domein, of omdat zowel stads- of dorpsgezichten als sommige beschermingen als monument enkel de ‘gevels en bedakingen’ vatten. Op wetenschappelijk vlak ontbreekt bij beschermingen tot in de jaren 1980 een gedetailleerde beschrijving van het erfgoedrelict, maar ook meer recent is het vooronderzoek soms beknopt, zoals bij de ‘klasseringstreinen’. Daarnaast hebben zowel de collectieve bescherming van erfgoedrelicten binnen één afbakening (bij stads- of dorpsgezichten, cultuurhistorisch

landschappen én monumenten) als de opdeling van een erfgoedrelict in meerdere beschermingen als gevolg dat de cijfers over werkelijke erfgoedrelicten de realiteit niet correct weergeven. Overlappende of dubbele beschermingen van eenzelfde erfgoedrelict vertroebelen de cijfers nog verder. Het nieuwe onroerenderfgoeddecreet was dus wel een stap in de goede richting, maar het kan dus niet beschouwd worden als een eindpunt.

De stads- en dorpskernen vormen ongeveer de helft van de bouwkundige gehelen. Op het eerste gezicht lijkt deze categorie minder problematisch, want de meerderheid werd beschermd als stads- of dorpsgezicht, dus volgens één statuut. Toch kwamen ook hier enkele tegenstrijdigheden aan de oppervlakte. Ten eerste zitten er enorme verschillen in de grootte en de vorm van de beschermde afbakening, zonder dat daar een eenduidige verklaring voor is. Ten tweede merken we sterke provinciale verschillen qua aantallen, terwijl er geen indicaties zijn dat er zich in de provincies Limburg, Antwerpen en West-Vlaanderen tout court minder kernen met erfgoedwaarde bevinden. Ten slotte is het statuut 'stads- of dorpsgezicht', dat het vaakst werd gebruikt om bouwkundige gehelen te beschermen, de laatste jaren het meest uitgehold. Net de heterogene gehelen (zoals stads- of dorpskernen, maar ook de ruimtelijke gehelen) zijn moeilijker te beheersen, omdat er minder vormelijke gelijkenissen bestaan binnen de beschermde perimeter. Zo toont de Casestudy Zottegem aan dat de twee primaire doelstellingen van de beschermingen niet gehaald werden: ondanks de bescherming ging het aantal waardevolle gevels binnen de afbakening sterk achteruit. Het instrument 'stads- of dorpsgezicht' voldoet dus niet aan de verwachtingen, er bestaat vandaag met andere woorden nog steeds geen beschermingsstatuut dat op maat is gemaakt van bouwkundige gehelen.

Het moet benadrukt worden dat de verscheidenheid in het beschermingsbestand geen marginaal fenomeen is. De bescherming van de ene helft van de bouwkundige gehelen is problematisch omdat meerdere statuten arbitrair door elkaar werd gebruikt, van de andere helft omdat er nooit sprake is geweest van eenduidige selectiecriteria voor stads- of dorpskernen en omdat ook het statuut 'stads- of dorpsgezicht' zijn gebreken heeft. Er zijn met andere woorden geen beschermingen van bouwkundige gehelen waarvan we met een gerust hart kunnen zeggen dat ze momenteel volledig, op de best mogelijke manier beschermd worden. De huidige beschermingen kunnen de rechtszekerheid en gelijkwaardige behandeling van gelijkaardige of identieke bouwkundige gehelen dus niet garanderen.

In dit onderzoek hebben we enkele scenario's aangehaald om de problemen met bouwkundige gehelen op te lossen, zowel op korte als lange termijn. De beste keuze is echter de aanpak ten gronde: op juridisch vlak de invoer van een eenheidsstatuut, op inhoudelijk-wetenschappelijk vlak een screening en gerichte herevaluatie van het beschermingsbestand. Gedurende 85 jaar lag de klemtoon van het beschermingsbeleid op de bescherming van nieuw onroerend erfgoed. Die keuze is niet

onbegrijpelijk, want het is natuurlijk minder sexy voor politici om onderhoudswerken uit te voeren dan om uit te pakken met nieuwe beschermingen van erfgoed dat daardoor van de ondergang wordt gered. Toch situeert de fundamentele verandering zich net bij dat onderhoud van het bestaande, incoherente beschermingsbestand. De minister die oog heeft voor het belang van deze beschermingen voor de erfgoedzorg als geheel, de minister die beslist om het beschermingsbestand up-to-date te brengen en een uniform wetenschappelijk en juridisch kader te creëren, die kan zijn stempel drukken op de komende decennia, voorbij het niveau van individuele erfgoedrelicten. En wanneer de efficiëntie, transparantie en rechtszekerheid toeneemt, dan kan het draagvlak voor erfgoed alleen maar groeien.

